

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA
TOMUS LXXXIII.

HUNGARIA
SZEGED
1986

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA
TOMUS LXXXIII.

**HUNGARIA
SZEGED
1986**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság

DR. ANDERLE ÁDÁM, DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE,
DR. KRISTÓ GYULA, DR. MAKK FERENC, DR. SERFŐZŐ LAJOS

Redegit

DR. GYULA KRISTÓ

Szerkesztette

DR. KRISTÓ GYULA

Műszaki szerkesztő

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324-6965

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

A MAGYAR FEJEDELMI MÉLTÓSÁG ÖRÖKLŐDÉSE

E tanulmány azt a kérdést vizsgálja, hogy a 9–10. századi magyar törzsszövetségben a fejedelmi méltóságot hogyan töltötték be; volt-e meghatározott öröklési rend. A szakirodalomban találkozhatunk olyan állásponttal, amely tagadja, hogy valamilyen rendszer érvényesült volna az utódlást illetően.¹ A kutatók többsége úgy vélte, hogy valamilyen elv, szabály szerint öröklődött a fejedelmi törzsben (Árpád törzse) a hatalom. Felmerült a primogenitura,² a fiúörökösödés,³ a szeniorátus,⁴ az oldalági öröklés⁵ és a graduális szukcesszió (rokonságfoki örökösödés)⁶ elmélete.

Konsztantinosz császár a *De Administrando Imperio* címen ismert mű 38. fejezetében a honfoglalás előtti magyar törzsek első vajdájának (törzsfőjének) Levedit nevezi. A bizánci uralkodó szerint Árpád előtt nem volt a magyaroknak arkhónjuk (fejedelmük), csak vajdáik (törzsfőik).⁷ Mindenképpen Levedi tekinthető az első ismert törzsszövetségi vezetőnek, aki Kazária kagánjától nemes kazár nőt kapott feleségül, hogy az tőle gyermeket szüljön.⁸ A kazár uralkodó célja egy kazárbarát magyar fejedelmi dinasztia létesítése lehetett. Levedi után fia lépett volna örökébe, az első törzsfői hatalom egyeneságon öröklődött volna. A kazár kagán méltósága is általában apáról fiúra szállt, ahogy ezt József kagán 10. század közepén írt levele kifejezetten említi is.⁹ Az egyenesági öröklés azonban Kazáriában is inkább csak tendencia lehetett. Emellett szól az a kagáni lista, amelyet József kagán levelében közöl. Eszerint előbb Obadiah kagán ágán öröklődött a hatalom, majd átszállt

¹ KIRÁLY JÁNOS: Az Árpád korszakbeli magyar trónutódlás kérdése. Bp. 1929. 35–50.; FERDINANDY GEYZA: A trónbetöltés kérdése az Árpád-házi királyok korában. Budapesti Szemle 1913. 362, 375.; ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 73.

² FRANKÓI VILMOS: A királyi trónöröklés rendje az Árpádok korában. Katholikus Szemle 1913. 3–30.; CSEKEY ISTVÁN: A magyar trónöröklési jog. Bp. 1917. 44–45.; DOMANOVSKY SÁNDOR: A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában. Budapesti Szemle 1913. 383.

³ DOMANOVSKY SÁNDOR: Az Árpádok trónöröklési jogához. Századok 1929. 46–47, 52.

⁴ BARTONIEK EMMA: Az Árpádok trónöröklési joga. Századok 1926. 800, 803–804, 815, 823–824.; HÓMAN BALINT–SZEKFI GYULA: Magyar történet I. Bp. 1928. 103, 144.; GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977. 33–34.

⁵ NAGY GÉZA: Trónöröklés az Árpádok alatt. Turul 1914. 19–25.

⁶ R. KISS ISTVÁN: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. Századok 1928. 737, 739.

⁷ BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította MORAVCSIK GYULA. Bp. 1950 (a továbbiakban: DAI). 170–171.; MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984 (a továbbiakban: MORAVCSIK 1984). 42–45.; A magyarok elődeiéről és a honfoglalásról. Sajtó alá rendezte GYÖRFFY GYÖRGY Bp. 1975² (a továbbiakban: MEH). 119.

⁸ L. az előző jegyzet.

⁹ PLETNJOVA, S. A.: Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga. Leipzig 1978. 155, 160–161.

testvére, Chanukah ágára.¹⁰ A 10. századi Ibn Haukál szerint a kagáni méltóságot az uralkodó nemzetségen belül „a hatalom és vagyon nélkül” szűkölködők is elnyerhetik.¹¹

Konsztantinosz megemlékezik arról, hogy a kazár uralkodó fejedelmi méltóságot is felajánlott Levedinek, ő azonban erőtlenségére (*ἀδυνάτως*) hivatkozva elutasította ezt, és maga helyett Álmos vajdát vagy annak fiát, Árpádot javasolta.¹² A hatalomról való lemondást Györffy György megkérdőjelezte és Árpád-házi informátortól (Termacsu) származó tudatos torzításnak tekintette. Szerinte Levedi méltóságát (kündü) fia, Kurszán örökölte, és csak az ő halála (904) után került át a hatalom az őt túlélő Árpádhoz és nemzetségéhez.¹³ Véleményünk szerint a magyar hagyományt közvetítő konsztantinoszi elbeszélésnek hitelt kell adni; az *első törzsfői hatalom* még a honfoglalást előidéző besenyő támadás előtt *Levedi nemzetségéről Árpád nemzetségére szállt*. Az újonnan létesített fejedelmi méltóság betöltésénél három tényező játszott szerepet. Az első a kagán, aki először Levedit szánta fejedelemnek, de annak lemondása után hozzájárult Álmos vagy Árpád megválasztásához és követeit elküldte a magyarokhoz. A második helyen Levedit említhetjük, aki egy másik nemzetség két tagjának megnevezésével kijelölte lehetséges utódait. A döntés azokra a magyarokra, valószínűleg a törzsfőkre hárult, akik a két jelölt közül a fejedelemségre alkalmas (*ἱκανός*) Árpádot emelték „a kazárok szokása és törvénye” szerint pajzsra.¹⁴ Anonymus is megemlíti a fejedelemválasztást, de nála a vezérek Álmost teszik meg fejedelemnek; Árpád csak a honfoglalás megkezdése után lép Álmos helyébe.¹⁵ A két történet közös vonása *a fejedelmi méltóság létrehozása és az ehhez kapcsolódó választás*. Ettől kezdve beszélhetünk a fejedelmi hatalom öröklődéséről. Míg Anonymus szerint Álmos, addig az időben az eseményekhez jóval közelebbi magyar hagyományt őrző Konsztantinosz szerint Árpád nemzetségéből (*ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ*) származnak a fejedelmek.¹⁶

Fontos kérdés, hogy ki volt Árpád után a nemzetségéből „sorban következő” (*κατὰ ἀκολουθίαν*) fejedelem.¹⁷ Anonymus a kiskorú Zoltát nevezi meg utódként, aki Konsztantinosz szerint Árpád negyedik fia volt.¹⁸ A XIV. századi krónikakompozíció Zolta fiát, Taksonyt tekinti a honfoglaló fejedelem örökösének, de ugyanakkor ismeri a Zolta—Taksony leszármazást is.¹⁹ Konsztantinosz a magyar—bolgár háborút (895) leíró részben Árpád fiaként és fejedelemként (arkhón) említi Liun-

¹⁰ Uo.; az oldalági örökösödés előfordulására I. KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 130.

¹¹ PAULER GYULA—SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): A magyar honfoglalás kútfoi. Bp. 1900. 238.

¹² DAI 172—173.; MORAVCSIK 1984. 44.; MEH 119.

¹³ GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről: A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959 (a továbbiakban: GYÖRFFY 1959.) 80—81, 84, 151, 157—159.; Uő.: Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs 1977. 1. sz. 103—104, 110.; Uő. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1. Bp. 1984. 592—593, 618—619.; az elmélet kritikájára I. KRISTÓ GYULA: a 10. jegyzetben i. m. 223—225.

¹⁴ DAI 172—173.; MORAVCSIK 1984. 45.; MEH 119.

¹⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praeiuit EMERICUS SZENTPÉTERY I—II.* Budapestini 1937—1938 (a továbbiakban: SRH). I. 40—41. MEH 139.

¹⁶ DAI 172—173, 178—179.; MORAVCSIK 1984. 45, 48.; MEH 119, 121.

¹⁷ DAI 178—179.; MORAVCSIK 1984. 48.; MEH 121.; a kifejezést meghatározott öröklési rendként értelmezi R. KISS ISTVÁN: a 6. jegyzetben i. m. 736, 739, 865.

¹⁸ SRH I. 106.; MEH 177.

¹⁹ SRH I. 206, 285, II. 328.

tikát.²⁰ A történeti kutatás a legutóbbi időkig jobbára elfogadta Zolta fejedelemségét. Feltételezték, hogy Árpád három idősebb fia még a fejedelem életében meghalt, így kerülhetett a legkisebb fiú apja örökébe.²¹ Zolta fejedelemsége azonban meglehetősen ingatag alapokon nyugszik, mivel Anonymus és a krónika kizárólag a Zolta-ágot ismerte. Így az Anonymus-féle „fejedelmi lista” (Álmos—Árpád—Zolta—Taksony—Géza) nem minden részletében pontos és inkább az egyenes leszármazást tükrözi. Több kutató is felvetette, hogy nem Zolta, hanem valamelyik idősebb testvére (Tarhos, Jeলেখ, Jutocsa) örökölte a fejedelmi címet.²² Györffy György úgy vélekedett, hogy az eredeti szeniorátusi öröklés alapján Árpád utóda unokaöccse, Szabolcs volt.²³ Legújabban felmerült Liuntika (Levente) fejedelemségének lehetősége is.²⁴

Véleményünk szerint Árpád valamelyik fia örökölhette a fejedelmi méltóságot. Konsztantinosz nem véletlenül sorolja fel Árpád négy fiát (Tarhos, Jeলেখ, Jutocsa, Zolta) és azoktól származó unokáit (Teveli, Ezeলেখ, Falicsi, Tas, Taksony). A *genealógiai listán szereplő személyek jelentik* ugyanis az Árpád-nemzetséget, pontosabban annak felnőtt kort elért férfitagjait, akik közül a mindenkori fejedelem kikerülhetett. Ezen az alapon viszont el kell vetnünk az itt nem említett személyek fejedelemségét. Szabolcsot még a kései magyar krónikás hagyomány sem tekintette Árpád-házi uralkodónak. Liuntikával kapcsolatban kétféle hagyomány maradt fenn. Az egyik Árpád fiának és arkhónnak tudta. A másik egyáltalán nem tudott ilyen nevű utódról. Véleményünk szerint az utóbbi, az Árpád-nemzetség genealógiáját tartalmazó Termacsu-féle tudósítás tekinthető hitelesebbnek.²⁵

Árpád után a következő ismert fejedelem harmadik fiától, Jutocsától származó unokája, *Falicsi*. Őt 948 körül, a Termacsu—Bulcsú-féle követség idejében „mostani fejedelem”-nek (τὸν νῦν ἀρχοντα) nevezi Konsztantinosz. Ekkor Falicsi lehetett a legidősebb élő tagja az Árpád-nemzetségnek. A bizánci császár meg is említi, hogy „Árpád fiai mind meghaltak, de unokái, Fali, Tasi és unokatestvérük, Taksony életben vannak.”²⁶ Mivel Árpád valószínűleg nemsokkal a honfoglalás után, a 9. század végén vagy a 10. század első évtizedében meghalt,²⁷ Falicsi pedig a 940-es években kerülhetett hatalomra, kettejük uralkodása között 30—40 éves intervallummal számolhatunk. Az Árpád-házi dinasztia (1000—1301) királyai átlagos uralkodási ideje kb. 15 év volt, így ezt az analógiát alapul véve *legalább két fejedelem* uralkodhatott Árpád után és Falicsi előtt. Mivel Falicsi uralkodásával már a harma-

²⁰ DAI 176—177.; MORAVCSIK 1984. 47.; MEH 120.; bár MORAVCSIK következetesen *fejedelemnek* fordította az arkhónt, a szakirodalomban inkább seregvezérként értelmezték, erre összefoglalóan I. MAKK FERENC: Kiknek az élén állt Levente? (Egy konsztantinoszi hely értelmezéséhez.) Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXXXII (1985). 8. 1. 18. jegyz.

²¹ HÓMAN BALINT: a 4. jegyzetben i. m. 103.; BARTONIEK EMMA: a 4. jegyzetben i. m. 802.; Árpád fiainak korai elhalálozását megkérdőjelezte NAGY GÉZA: az 5. jegyzetben i. m. 22—23.; a legkisebb fiú öröklési jogával magyarázta Zolta fejedelemségét LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 205, 207.

²² Tarhosra és Jeলেখre I. NAGY GÉZA: az 5. jegyzetben i. m. 23—24.; Tarhosra és Zoltára I. SZABOLCS DE VAJAY: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862—933). Mainz 1968. 89.; Jeলেখre és Jutocsára I. HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. 39.; Jutocsára vagy Szabolcsra I. BAKAY KORNÉL: A magyar államalapítás. Magyar História, Bp. 1978. 23—24.

²³ GYÖRFFY GYÖRGY: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archaeologiai Értesítő 1970. 209—214.; Uő.: a 4. jegyzetben i. m. 33—34.; Szabolcs és Zolta fejedelemségére I. HERÉNYI ISTVÁN: A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfői. Századok 1982. 82, 87.

²⁴ KRISTÓ GYULA: a 10. jegyzetben i. m. 182, 355, 446.; Uő.: A X. század közepi-magyarország „nomadizmusának” kérdéséhez. Ethnographia 1982. 469—471.

dik ág is megszerezte a fejedelemséget, vélhetően előtte a két idősebb ág (Tarhos, Jeলেখ) is részesedett az uralomból. Az első generációból Tarkacsu (Tarhos) fejedelemségét valószínűsíthetjük. Egyrészt Árpád halála után ő lehetett a dinasztia legidősebb tagja, így a szeniorátus jogán őt illethette meg a fejedelmi méltóság. Liudprand a 921–922-re tehető itáliai kalandozással kapcsolatban megemlékezik a magyarok két fejedelméről, Dursakról (Dursac) és Bogátról (Bugat).²⁸ Korántsem biztos, hogy e két fejedelem valóban résztvett a kalandozó akcióban, lehetséges, hogy ők csak a Berengár királlyal kötött egyezségnél szerepeltek. Dursak nevében a kutatók egy része a Tarhos nevet vélte felismerni.²⁹ Bár az egyezés korántsem tekinthető bizonyítottnak, ha bizonyos torzulással is számolunk a nevek lejegyzésénél, nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy 921–922-ben még Tarkacsu (Tarhos) volt a fejedelem. Ha az átlagosnál hosszabb ideig uralkodott, akkor ő lehetett az első generáció egyetlen fejedelme. Ellenkező esetben valamelyik testvére is viselhette a fejedelmi címet.

Egy újabban előkerült mór krónika, Ibn Hayyán Al-Muqtabas című műve a magyarok 942-es hispániai kalandozásáról beszámolva megemlíti, hogy „hét főnök (amír) alá tartoztak. A leghatalmasabbat közülük Šānā-nak hívták, továbbá közülük volt T. x. x. la. . .”³⁰ E forrás alapján egy Falicsit megelőző Šānā, vagy némi emendációt alkalmazva Csaba nevű fejedelemre következtetett a történeti kutatás.³¹ Újabb olvasat szerint azonban a šānā nem az első magyar vezér nevét, hanem arab közszót jelöl; így az idézett mondat helyes fordítása: „A leghatalmasabb méltóságra nézve közülük T. x. x. la. . .”³² E nevet többen is Djila-nak (gyula) olvasták. Czeglédy Károly szerint a két x-el jelölt mássalhangzó a hiányzó pontok kiegészítésével egyaránt jelölhetett b, j, n vagy t hangokat.³³ Ha a szókezdő emfatikus t-t b követte, talán nem lehetetlen egy T. b. la olvasat, amely esetleg a Konsztantinosznál Τεβέλης (Tebeli, Teveli) néven szereplő legidősebb Árpád-unokára utalna. Nyelvészeti oldalról ez a felvetés természetesen további bizonyítást (vagy cáfolatot) igényel, ennek el-

²⁵ Liutikát Tarkacsuval azonosította PAULER GYULA: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 149.; Liutika talán azért maradt ki a genealógiából, mert nem voltak utódai, l. GYÖRFFY GYÖRGY: a 23. jegyzetben i. m. 197.; fölöslegesnek tartotta nevének újbóli megemléztetését a bizánci császár, l. HERÉNYI ISTVÁN: a 23. jegyzetben i. m. 74.; illegitim utód volt, ezért nem szerepel a listán, l. MACARTNEY, C. A.: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge 1930. 110.; Levedivel azonosította GRÉGOIRE, H.: Le nom et l'origine des Hongrois. Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 1937. 636.; Levente emlékét nem Termacsu és Bulcsú, hanem a 894–895-ös háborús időszak eseményeire vonatkozó bizánci feljegyzések őrizhették meg, l. MAKK FERENC: a 20. jegyzetben i. m. 5. l. 9. jegyz.; a genealógia hitelesebb voltára l. GYÖRFFY GYÖRGY: a 23. jegyzetben i. m. 197.

²⁶ DAI 178–179.; MORAVCSIK 1984. 49.; MEH 121–122.

²⁷ 907-ben említi Anonymus, l. SRH I. 106.; MEH 176.; Anonymus belső kronológiája alapján 900-ra tette KRISTÓ GYULA: a 10. jegyzetben i. m. 354, 445.

²⁸ ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III. Budapestini 1937–1938 (a továbbiakban: GOMBOS). II. 1473.; MEH 231.

²⁹ NAGY GÉZA: az 5. jegyzetben i. m. 23.; SZABOLCS DE VAJAY: a 22. jegyzetben i. m. 89.; GYÖRFFY 1959. 84.; Uő.: a 4. jegyzetben i. m. 41.; Uő.: a 23. jegyzetben i. m. 216.; Uő. Magyarország története I/1. 663–664.; megkérdőjelezése l. KRISTÓ GYULA: a 10. jegyzetben i. m. 459.

³⁰ CZEGLÉDY KÁROLY: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. Magyar Nyelv 1979. 273–282 (az idézetre l. 276.).

³¹ Šānā fejedelemségére l. KRISTÓ GYULA: a 24. jegyzetben i. m. 470–471.; Csabára l. GYÖRFFY GYÖRGY: A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez. Magyar Nyelv 1980. 314.

³² CZEGLÉDY KÁROLY: Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. Magyar Nyelv 1981. 420.; ELTER ISTVÁN: Néhány megjegyzés Ibn Hayyánnak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához. Magyar Nyelv 1981. 413–419.

³³ A Djila olvasatra l. CZEGLÉDY KÁROLY: a 30. jegyzetben i. m. 280.; Uő.: a 32. jegyzetben i. m. 140–141.; GYÖRFFY GYÖRGY: a 31. jegyzetben i. m. 311.; a T. x. x. la lehetséges mássalhangzóira l. CZEGLÉDY KÁROLY: a 30. jegyzetben i. m. 280.

végzésére azonban nem vállalkozhatunk. *Teveli*, mint a *legidősebb unoka*, *követette a fejedelemségben Tarkacsut*. Érdemes megemlíteni, hogy Termacsuval kapcsolatban Konsztantinosz külön megemlékezett apja, Teveli haláláról. Ha az arab forrás 7. x. x. la-ja valóban Tevelire vonatkozik, halála valamikor 942 és 948 között következhetett be.

Konsztantinosz kortársa, Falicsi után a magyar krónikás hagyomány és Anonymus egybehangzó tanúbizonysága alapján *Taksonyt* tekinthetjük fejedelemnek.³⁴ Bár a 947-re tehető itáliai kalandozás leírásakor Liudprand a magyarok királyának (rex) nevezi, ekkor még Falicsi uralkodhatott.³⁵ A történeti kutatásban elterjedt nézet szerint a 955-ös súlyos augsburgi vereség után, annak következményeként került sor a Falicsi—Taksony váltásra.³⁶ A fejedelemség a generáción belül öröklődött s nem szállt tovább Falicsi fiára vagy a legidősebb ág (Tarkacsu-ága) már felnőtt kort elért tagjára, a 948-ban már szereplő Termacsura. Ugyanakkor Falicsi testvére, Tas sem örökölte a hatalmat,³⁷ hanem *unokatestvérük* (ἐξάδελφος αὐτῶν), Taksony következett. Így a negyedik ág (Zolta-ága) is részesedett az uralomból. Ez kétségtelenül megfelel a Konsztantinosz által leírt besenyő öröklési rendnek, amely szerint a meghalt törzsfő után nem fia vagy testvére, hanem unokatestvére vagy unokatestvére fia uralkodott.³⁸ Ha feltevésünk Árpád közvetlen utódait illetően helytálló, előbb egyeneságon (Tarkacsu, Teveli), majd oldalágon öröklődött a fejedelmi méltóság. A második generáció, Árpád unokái a besenyő törzsfőkhöz hasonlóan osztozhattak a hatalmon. Erre azért kerülhetett sor, mert az uralkodó nemzetségben több uralkodásra alkalmas utód volt. Ezek közül feltehetően a mindenkori legidősebb Árpád-leszármazottat illethette meg a fejedelmi cím.

Taksony uralkodása változást hozott az öröklési rendben. Taksonynak két fia volt (Géza, Mihály) és ő az idősebb Gézára hagyta a fejedelemséget.³⁹ Ezzel a másik három ág lehetséges jelöltjeit (Termacsu, Falicsi, Tas esetleges utódai stb.) kizárta a hatalomból. *Géza* (kb. 970—997) és őt követő fia, *Vajk* (István) esetében újra egyeneságon öröklődött a fejedelmi méltóság. Géza halála után Vajkon kívül Géza öccse, Mihály és annak két fia (Szár László, Vazul) is potenciális örökösnek számított. Vajk utódlását azonban nem ők, hanem Tar Zerind fia, Koppány kérdőjelezte meg, aki fellázadt Géza örököse ellen. Koppány valószínűleg valamelyik Taksony által mellőzött ágat képviselte.⁴⁰ Vajk (István) győzelme azzal a következménnyel járt, hogy a törzsszövetség helyébe a feudális állam lépett. István koronázása (1000) után ő és utódai már nem a nagyfejedelmi (μέγας ἀρχων), hanem a királyi címet viselték.

³⁴ SRH I. 206, 285, II. 328.; MEH 181.

³⁵ GOMBOS II. 1474.; MEH 233.; ennek alapján DOMANOVSKY SÁNDOR kétségbe vonta Falicsi öröklését, I. a 2. jegyzetben i. m. 382.; a 3. jegyzetben i. m. 45.

³⁶ GYÖRFFY GYÖRGY: a 4. jegyzetben i. m. 49—50.; Uő.: Magyarország története I/1. 702.; KRISTÓ GYULA: Az augsburgi csata. Sorsdöntő történelmi napok, Bp. 1985. 107.; Magyarország történeti kronológiája I—IV. Főszerk. BENDA KÁLMÁN. Bp. 1981. I. 76.

³⁷ Tas fejedelemségét egyedül NAGY GÉZA vetette fel (az 5. jegyzetben i. m. 25.); Falicsi öccse volt, de vagy hamarabb meghalt vagy fiatalabb volt Taksonynál, I. BARTONIEK EMMA: a 4. jegyzetben i. m. 804.; Tasi Ezeleggel azonosította GYÖRFFY GYÖRGY: a 23. jegyzetben i. m. 198.; Ezeleg fiaként tünteti fel HERÉNYI ISTVÁN: a 23. jegyzetben i. m. 74.

³⁸ DAI 166—167.

³⁹ SRH I. 311.

⁴⁰ Koppány felkelésére I. SRH I. 312—313.; Tarhos leszármazottjának tartja HÓMAN BALINT: a 4. jegyzetben i. m. 181.; GYÖRFFY GYÖRGY: a 4. jegyzetben i. m. 111.; Falicsi utódja volt, erre I. GYÖRFFY 1959. 85.; Mihály idősebb fiával, Szár Lászlóval azonosította BAKAY KORNÉL: a 22. jegyzetben i. m. 47—48.

Vizsgálatunk szerint a fejedelmi hatalom öröklésében csak egyetlen szabály érvényesült kivétel nélkül: *a fejedelem Árpád leszármazottja* volt. A dinasztia kihalásának veszélye nem állt fenn, bár az egyenesági utódok száma csökkenő tendenciát mutatott (Árpádnak négy, Taksonynak két, Gézának csak egy fia volt). Az öröklést több tényező (utódok száma, életkora, a fejedelem uralkodásának időtartama, a nemzetségen belüli erőviszonyok stb.) is befolyásolhatta, így *egyetlen öröklési elv kizárólagosságáról sem beszélhetünk*. A fejedelmi méltóság betöltését nem annyira a szokásjog, mint inkább a pillanatnyi helyzet határozta meg. Árpád után az első generáció (Tarkacsu) kb. a 900-as évektől kb. a 930-as évekig, a második generáció (Teveli, Falicsi, Taksony) kb. 970-ig, a harmadik generáció (Géza) pedig 970—997 között uralkodott.

LA SUCCESSION DE LA DIGNITÉ PRINCIÈRE HONGROISE

Selon l'histoire de Constantin, Árpád, le fils d'Almos fut élu à la dignité princière offerte par le chagan khazar, à partir de cette époque ce titre s'est transmis par succession dans la famille d'Árpád. La liste généalogique du chapitre 40 de DAI, énumère les fils et les petits-fils d'Árpád d'entre lesquels le prince en fonction pouvait sortir. Lors de l'ambassade Bulcsu—Termacsu, vers 948 cette fonction était remplie par Falicsi, petit-fils d'Árpád, descendant de son troisième fils. Entre Árpád et Falicsi il pouvait y avoir au moins deux princes au pouvoir. Selon l'hypothèse de l'auteur, Tarkacsu le fils aîné a succédé à Árpád. Dans la liste des noms de chefs de la chronique maure mentionnant les courses des Magyars de 942 en Hispanie, en premier lieu se trouve T.x.x.la qui, selon l'auteur n'est autre que Teveli, fils de Tarkacsu. Après Árpád, le pouvoir princier s'est transmis deux fois par succession directe (Tarkacsu, Teveli), deux fois par succession collatérale (Falicsi, Taksony), à partir du règne de Taksony de nouveau la succession directe est devenue caractéristique, (Géza, István). Le titre princier était possédé sans exception par les descendants d'Árpád, mais outre cela nous ne pouvons parler de l'exclusivité d'aucun principe successoral.

Tom III.

НАСЛЕДОВАНИЕ ВЕНГЕРСКОГО КНЯЖЕСКОГО ТИТУЛА

По истории Константина на предложенный казарским каганом княжеский сан был избран сын Альмоша Арпад, и с тех пор этот сан передавался по наследству в роде Арпада. В генеалогии 40-ой главы DAI перечисляются сыновья и внуки Арпада, из числа которых могли быть избраны последующие князья. Во время посольства Булчу—Термачу, около 948 г. внук от третьего сына Арпада Фаличи занимал этот сан. Между княжением Арпада и Фаличи могли княжить минимум два князя. По гипотезе автора после Арпада княжил его старший сын Таркачу. В списке вождей мавританской хроники, упоминающей о набеге венгров на испанские земли, на первом месте стоит T.x.x.la. Автор считает его тождественным сыну Таркачу, Тевели. Княжеская власть после Арпада передавалась по наследству в двух случаях по прямой линии (Таркачу, Тевели), а в двух других случаях по боковой линии (Фаличи, Такшонь). Затем после княжения Такшоня наследование по прямой линии (Геза, Иштван) снова стало исключительным. Княжеский титул принадлежал без исключения потомкам Арпада. Однако кроме этого ни один из принципов порядка наследования не может считаться исключительным.

SZEGFŰ LÁSZLÓ

KORTÖRTÉNETI PROBLÉMÁK GELLÉRT PÜSPÖK DELIBERATIÓJÁBAN ÉS LEGENDÁIBAN

Egy-egy történeti forrás pártosságának lelepleződése vagy vélt pártosságának feltételezése mindig felborzolja a kutatói kedélyeket, olykor régebbi eredmények újraértékelésének kényszerét vonva maga után, máskor hajdani, elfelejtett, cáfoltnak hitt elméletek újbóli felszínre vetődését eredményezve. Kiváltképp így van ez, ha a szóban forgó mű nem eredeti textusában, hanem annak sokszorosan interpolált, módosított változataiban maradt korunkra (mint pl. Árpád-kori krónikáink),¹ avagy változatai (és forrásaihoz való viszonya) között nehezen dönthető el a prioritás kérdése (pl. a Gellért-legendák esetében).²

Ilyen, talán nyugvópontra soha nem jutó viták keresztüztüében áll időről időre az 1040-es évek történetének forrásanyaga, s ebből következőleg kulcsfigurája, Gellért püspök politikai szerepének megítélése is.³ Történettudományunk ugyan több mint egy évszázada állást foglalt abban, hogy Gellért, mint mindenféle, Istentől elrugaszkodó zsarnokság esküdt ellensége, Péter királlyal, s az őt felváltó Aba Sámuellel egyaránt szembefordult,⁴ s ez a szemlélet minden nagyobb megemlékezés során újból és újból hangsúlyozásra került (pl. az 1900. évi zarándoklat,⁵ Gellért halálának 900.⁶ és születésének 1000. évfordulója⁷), mégis fel-felmerül időnként a kétely azoknak a forrásoknak egyik-másik darabjával szemben, amelyek összecsengésükkel ezt a nézetet igazolják.

¹ KRISTÓ GYULA: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairódmunkában. (Kéziratok kandidátusi értekezés.) I—II. Bp. 1968.

² HORVÁTH JÁNOS, ifj.: A Gellért-legendák forrásértéke. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi (I.) Osztályának Közleményei, 13 (1958) 50—62.

³ Legutóbb pl. GERICS JÓZSEF: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája. Magyar Könyvszemle, 98 (1982) 186—197., 299—313., ill. KRISTÓ GYULA: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan. Magyar Könyvszemle, 100 (1984) 159—175., 285—299.

⁴ NOVÁK LAJOS: Szent Gellért csanádi püspök. Magyar Sion, 3 (1865) 566.; KARÁCSONYI JÁNOS: Szent Gellért, csanádi püspök, élete és művei. Bp. 1887. 147—159.

⁵ DEDEK CRESCENS LAJOS: Szent Gellért vértanú, első csanádi püspök élete. Bp. 1900. 41—44.; SZENTKLÁRAY JENŐ: Szent Gellért dicsősége. Temesvár, 1900. 14., 19.; SZIGETHY LAJOS: Szent Gellért. Új Idők, 1902. II. köt. 392—393.

⁶ JUHÁSZ KÁLMÁN: Szent Gellért. Szeged, 1946. 10—13.; NAGY MIKLÓS: Szent Gellért élete. Bp. 1946. 37—42.

⁷ GECSE GUSZTÁV: Gellért püspök születésének 1000. évfordulójára. Népszabadság, 38 (1980) 240. sz. (10. 12) 11.; KRISTÓ GYULA: Gellért püspök. Magyar Nemzet, 36 (1980) 227. sz. (09. 27) 8.; SZEGFŰ LÁSZLÓ: Az „első mártír Pannoniában”. História, 2 (1980) 3. sz. 15—16.; V. BÁLINT ÉVA: Gellért: legendák és történelem [interjú Mezey Lászlóval] Magyar Hírlap, 13 (1980) 227. sz. (09. 28) 11. — Vö. még: UDVARDY JÓZSEF: Szent Gellért lelki arca. Vigília, 35 (1970) 578—579.; SZEGFŰ LÁSZLÓ: Gellért, marosi püspök. Világosság, 17 (1976) 95—96.; SZEGFŰ LÁSZLÓ: San Gerardo vescovo di Csanád, apostolo e missionario instancabie. (Primo martire della chiesa in Ungheria.) L'Osservatore Romano, 123 (1983) no. 102 (37. 292). (05. 04) 6.

Az egykorú német források elfogultsága e korszak megítélésében vitán felül áll,⁸ de hazai krónikáink — bár átdolgozták ezeket az Árpád-dinasztia Vazul-ágának érdekei szerint,⁹ mégis — színezetében is erősen érvényesül a német szemlélet.¹⁰ A Gellért-legendák közül pedig vagy a nagyobb követi a rövidebb változat „kurta Péter-párti tudósítását”,¹¹ vagy fordítva.¹² Mindez — a problémákat felvető kutatók szerint — legalábbis gyanakvásra adhat okot a valós helyzet felderítésének kísérleteivel szemben.

Ám volt ennek a Gellért-képnek — egészen a legutóbbi időkig — egy nagyon szilárd pontja, az tudniillik, hogy a szent püspök keményen szembehelyezkedett Aba Sámuellel, nem volt hajlandó elvégezni húsvéti koronázását, s az ekkor elmondott beszédében szigorúan megrótt a királyt.¹³ Egyes feltevések szerint ez a prédikáció az őskrónika részévé vált,¹⁴ mások szerint önálló forrása volt a legősibb Gellért-életrajznak is.¹⁵ A nézetazonosság abból a tényből táplálkozott, hogy a marosi egyházfőkorunkra maradt nagy teológiai munkájában, a *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*-ban is fellelhetők olyan kortörténeti utalások, amelyek igazolni látszanak a szent férfiú ezen tetteit.¹⁶ A közelmúltban azonban megrendülni látszott ez a bizonyosság is. Ismét felbukkant az a nézet, hogy Gellért idézett műve befejezetlen,¹⁷ s ebből szervesen következett (legalább) két következtetés: egyrészt, hogy e munkát „a végső próbatételére [mártírhálálára] készülő püspök” szinte az utolsó pillanatban, csak elnagyoltan, piszkozatként, viasztáblácskákra és pergamenfecnikre rögtönözve írta meg, így híradásai is elsősorban ezt az időszakot tükrözik,¹⁸ másrészt — éppen ebből következően — közel sem bizonyos, hogy a műben foglalt aktualitások csupán Abára és korára vonatkoztathatók. A mai felfogás tehát Sámuel király portréjáról indokolatlanul sötét tónusú.¹⁹

A szakirodalom éppen a Gellért-legendák világos utalásai²⁰ alapján eddig is feltételezte, hogy a Gellért-öslegenda szerzője ismerte Gellért műveit,²¹ de arra, hogy alkotó módon fel is használta ezeket és ez a tény filológiaiailag is igazolható — tudomásunk szerint — először MEZEY LÁSZLÓ gondolt.²² Elmélete igazolására három adatot sorakoztatott fel: a) talált egy Gellért-himnusz, amelyben a *perfectus* szó jelentése összecsengni látszik a gellérti fogalomtartalommal; b) Gellért egykori

⁸ KRISTÓ: i. m. (1968) 17—39.

⁹ Magyarország története. (Előzmények és magyar történet 1242-ig.) (Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY, szerk. BARTHA ANTAL.) I/1. Bp. 1984. 836. (A vonatkozó rész GYÖRFFY GYÖRGY munkája.)

¹⁰ KANDRA KABOS: Aba Samu király. Bp. 1891. 12—14.

¹¹ RÓNAY GYÖRGY: Szent Gellért és legendái. Vigilia, 45 (1980) 583.

¹² HORVÁTH: i. m. 50—62.

¹³ Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. (Ed. SZENTPÉTERY, EMERICUS.) I—II. Bp. 1937—1938. — a továbbiakban: SRH. Idézett helyek: I. 176., 330.; II. 476, 500.

¹⁴ HORVÁTH: i. m. 74.

¹⁵ MACARTNEY, C. A.: Studies on the Earliest Hungarian historical sources. Archivum Europae Centro-Orientalis, 4 (1938) 471.

¹⁶ Vö. pl. a tárgyalandó szemelvényekkel.

¹⁷ KARÁCSONYI: i. m. 198—199.; MEZEY LÁSZLÓ: Gellért-problémák. Vigilia, 45 (1980) 592.

¹⁸ MEZEY: i. m. 597.; NEMESKÜRTY ISTVÁN—LIPTAY KATALIN: A magyar művelődés századai. Bp. 1985. 20—21.

¹⁹ RÓNAY: i. m. (1980) 583.

²⁰ SRH II. 474, 488—489., 497.

²¹ Vö. SZEGFÜ LÁSZLÓ: Néhány XI. századi „liber portabilis” nyomában. (Gellért püspök kézikönyvei.) Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria, 8 (1979) fasc. 1.

²² MEZEY: i. m. 593—594.

franciaországi tartózkodásának emlékét — amelyre a *Deliberatio* is utal — látja JULIUS SIMONIS SICULUS Gellért-legendájában megjelenni; c) a *Deliberatio dux verbi* kifejezését fellelte a nagyobb Gellért-legendában is. Sajnos e térben és időben egymástól nagyon távol álló források tanúbizonysága is hogy bőségesen kívánni valót. A *perfectus* szó „apostol, egyháztanító” jelentése a bogumil-kathar eretnekség révén általánossá vált a XI—XIII. században,²⁸ s Gellért épp a hazánkba is beszivárgó bogumil nézetek ellen hadakozik,²⁴ ami magyarázhatja egymástól függetlenül is e szó használatát. SICULUS nagyon kései (XVI. századi), anakronisztikus adata — ti., hogy Gellért a párizsi egyetem professzora lett volna²⁵ — bizonyoságként aligha állhat meg. A nagyobb legenda és a *Deliberatio* idézett kifejezéseinek egymásra vonatkoztatása pedig ideológiai abszurdum. Gellért művében *Krisztust* nevezi *dux verbi*-nek,²⁶ a legenda szerzője pedig magát Gellértet.²⁷ Abban a középkori milióban, amely Péter apostol legdicseendőbb cselekedetei egyikének tartotta, hogy kivégzésekor kérte hóhérait, fejjel lefelé szögezzék a keresztre, mert nem méltó Krisztushoz hasonló formában elszenvedni a kínhalált, egyszerűen istenkáromlás számba ment volna Gellértet tudatosan párhuzamba állítani Krisztussal.²⁸

Valószínűleg MEZEY még embrionális állapotú hipotézise vezetett azután arra a gondolatra, hogy a *Gellért-legenda* szerzője ismerte, olvasta és felhasználta művéhez a *Deliberatiót*, s ennek névtelenül szerepeltetett zsarnok királyát saját elképzelése szerint, önkényesen (és tévesen) azonosította Aba Sámuellel.²⁹ Ha ez a tétel igazolható lenne, egyszeriben megrendülne a legendák és a krónikák Aba-portréjának szilárdsága halomra dőléssel fenyegetve minden korábbi elképzelést az István király halálát követő időszak történetére vonatkozóan. De a feltételes mód nem véletlen, ugyanis a tanulmányát mindvégig mintaszerű filológiai alapossággal felépítő szerző éppen ennek igazolásával marad adós.³⁰ A kocka azonban el van vetve, minden azon áll vagy bukik, lehetett-e a *Deliberatio* a *Gellért-legenda* forrása. Az alábbiakban ezt szeretnénk ellenőrizni.

Természetesen vizsgálatunk nem terjedhet ki a *Deliberatio* egészére (ez előre láthatólag felesleges és semmi haszonnal nem kecsegtető fáradozás lenne, a terjedelem miatt pedig jelenleg alig elvégezhető feladatot jelentene), csupán a gyanúba fogott, kortörténeti utalásokat tartalmazó szövegrészekre. Praktikus okokból a *Deliberatio* szövegét idézzük, s kurziváljuk az egyező két vagy több szót tartalmazó párhuzamokat zárójelben mögéjük téve a legenda kritikai kiadásának oldal és sorszámát, esetleges magyarázatokra pedig egy-egy szövegrész után kerítünk sort.³¹

²⁸ Ангелов, Димитър: Богомилството в България. София. 1969. 322—329.

²⁴ SZEGFÜ LÁSZLÓ: Eretnekség és tirannizmus. Irodalomtörténeti Közlemények, 72 (1968) 502—510.

²⁵ CICOGNA, EMANUELE ANTONIO: Delle iscrizioni veneziane. V. Venezia, 1842. — ristampa fotom. Bologna, 1970. 658.; BORSA GEDEON: Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda. Magyar Könyvszemle, 96 (1980) 377—384.

²⁶ Kézirat a Bayerische Staatsbibliothekben: Clm. 6211. 34^v: holnap „duce uerbi christo propitio” beszél majd az erőkről. Vö. még a kiadásokban: Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta. (ed. BATTHYAN, IGNATIUS DE) Albo-Carolinae, 1790. 76.; Gerardi Moresenae aecclesiae sev Csanadiensis episcopi: Deliberatio svpra hymnm trivm pverorvm. (ed. SILAGI, GABRIEL) Tvrnholti, 1978. 38.

²⁷ SRH II. 487. „cognovit ... Gerardum esse ducem verbi”.

²⁸ A szentek élete. (Szerk. DRÓS ISTVÁN) Bp. 1984. 313.

²⁹ GERICS: i. m. 196—197.

³⁰ Vö. GERICS: i. m.

³¹ Az alábbiakban a kézirat, ill. a kiadások alapján hozzuk az idézeteket. Vö. 26. jz.

1. *Delib. 15°*. (BATTHYAN: i. m. 36.; SILAGI: i. m. 17.)

„Pro nephas, nostri uidentes non foris clamant, sed intus murmurant, atque sine iussu et interrogatu nil musitare audent, ne quidem aures offendant regales. Quomodo, inquirunt, displicentia loqui possumus regi? Ira succenditur, furore armatur, et nos insonabimus? Magis simulatum expetunt cachinnum, quam ualidum *dei* denuncient *uerbum* (494, 8). Hoc autem quidem ut eorum siue contigui ab inditis non suspendantur officiis, ipsi uero ne priuentur paleis. Dum offendere uero corruptium quis *metuit hominem* (486,3) propter hominem et ea, quę in usu sunt hominum, atque ob hoc placere gestit huic, qui hodie est, et mane uestigium illius non inuenitur super terram, nil distare uidentur ab illis, qui statuam adorabant regis babilonis.”

Természetesen számos olyan szót találhatunk, amely mindkét szövegben előfordul. Ilyen pl. a *videntes*, csak hogy míg ez Gellértnél, „prófeta, látnok, jós” jelentésű, addig a legendában konkrét, ti. a szent gyerekkori betegségéről írva jegyzi meg „quod *videntes* parentes eius” (481, 4). Amíg Gellértnél a látók „non foris clamant”, a legenda szerint ő maga „clamavit voce magna” (502, 26) halálakor, bár ez is biblikus párhuzam (Act. 7, 59). Míg Gellért látói „intus murmurant”, a legenda őrlő szolgálóleánya „absque murmuratione” (498, 17) végzi dolgát. A *verbum Dei* gyakori biblikus kifejezés (pl. Apc. 19, 13) a legendában (486, 9; 487, 9; 494, 8 és 13), de sohasem fordul elő a *denunciare* igével, csupán a hasonló értelmű *predicare*-val. A *metuit hominem*-hez: Gellért arról beszél, hogy egyesek félnek emberek feldühítésétől, addig róla társai azt állapítják meg „*hominem Deum metuentem esse*” (486, 3), azaz istenfélő ember. A példák számát lehetne még szaporítani, de felesleges akkor, amikor alapvető szavak tömege (nefas, foris, intus, musitare, displicentia, ira, succendere, furor, armare, insonare, simulatus, expetere, cachinnus, denunciare, offendere, corruptivus, vestigium, statua, adorare etc.) nem is fordul elő a legendában.

2. *Delib. 46^r—47^r*. (BATTHYAN: i. m. 98—99.; SILAGI: i. m. 50—51.)

„Pro dolor, uero nunc (484, 11) multi pullulant in *ecclesia* (502, 1), immo iam totum occupant orbem, et nemo est, qui talium ineptiis contradicat. O quantos sentio daiboli filios, quibus loqui non patior. Hoc tempore omnes maledixerunt apud nos concitati zelo non solum diuinis ritibus (493, 24) et aeclesię et sacerdotibus, quin etiam (482, 11) ipsi dei filio *iesu christo, domino nostro* (502, 9). Omnibus inaudita seculi hereses repetere helemosinas pro animabus defunctorum christianorum more expensas. Non estimes, *frater carissime* (483, 8), minorem persecutionem et heresem antiquioribus hanc esse. In fide et ueritate (485, 1) fateor, quod ui compellabantur intolerabilia mendatia in *dei* expendere *sacerdotes* (498, 23—25). Diaboli autem iniquitas unum, quod potuit, fecit: nimirum, quicquid ex lege dei nouiter uenientes ad beatissimam illuminationem docuimus, abstulit. Omnes uno pene simul ore carnis negant resurrectionem, qua iniquitate nulla umquam in mundo maior iniquitas arbitrandi. Prohibemur iam loqui et episcopi nominamur, *constituti etiam sub tributo* (490, 2), quibus *totus* committitur diuino imperio *mundus* (486, 39). Nam quorundam,

nisi fallor, intentio est, quo ecclesiastica uirtus suffragantibus methodianistis, atque dignitas apud nos circa hereticorum libitum tota quandoque infirmetur. Quare hoc? Nimirum dixi, quia filii diaboli, qui potestates sunt tenebrarum, ubique regnant et dominantur. Italia non consuevit hereses nutrire, ad presens in quibusdam partibus heresium fomentis habundare auditur, Gallia uero felix, quę his munda peribetur. Gretia infelix, sine quibus numquam uiuere uoluit. Verona, urbium italię nobilissima, his grauida redditur. Illustris rauenna, et beata uenetia, quę numquam inimicos dei passa sunt ferre. Infelices et miserrimi, qui dei aecclesię suę aduersarios questu lucri attollunt.”

Az *in ecclesia* alak többször is előfordul a legendában, de sohasem így, a kereszténység egészére értelmezve, hanem mindig konkrét építményként: szent Szabina egyháza (502, 1), a pesti Boldogságos Szűz egyháza (503, 18), a csanádi „ecclesia cathedralis” (504, 29) és a csanádi Boldogasszony egyháza (504, 42). A *Iesus Christus, Dominus Noster* biblikus frázis (pl. Rom. 8, 39), melyet általánosan használnak Krisztus említésekor. Teljességgel erőltetett lehet a *ritus diuinus* esetleges felvetése, ugyanis ehhez az ál-egyezéshez a legendában a következőket olvashatjuk: a görög szerzetesek, „qui diuina secundum ritum et consuetudinem suam celebrabant”, amiből világos, hogy a *diuina* és a *ritum* nem kapcsolódik egymással. Talán értelemszerűen a párhuzamok közé sorolható lenne a legenda „*elemosina* extingwit peccatum” (495, 6—7) — egyébként bibliai (Eccli 3, 33) — passzusa, de szövegszerű (és logikai) egyezés nem mutatható ki a két hely között. Általánosságnak tekinthető csupán a legenda „*fratres karissimi*” megszólítása. Csak a szövegeken való erőszak-tétel árán lehetne igazolni az *in et ueritate* három szavas párhuzamát, ugyanis a legendában „quia verissimus est *et noveris in ueritate*” (485, 1) szerepel. A papokról a következőket írja a legenda: „Diebus autem quibus erat apud regem episcopi, abbates, nobiles, *sacerdotes* et clerici erant congregati, qui admirabantur de conuersatione et sanctitate eius, *Deum glorificantes*”. Itt nyilvánvaló, hogy a „*sacerdotes Deum glorificantes*” valóban „*sacerdotes dei*”, de csak roppant távoli megközelítésben lehet kezelni, csakúgy, mint az adókivetésről tudósító legendai helyet, amely szerint Ajtony „*conclusitque omnia sub tributo*”. Szent Jeromos műveinek — írja a legenda — „*totus mundus particeps effectus est*”, de az egyezés bibliai párhuzam is lehet. Hazudozást a legenda csupán egyet ismer: „Gyula propter *mendatium* de cura domini regis eiectus est” (492, 18), de ő keresztény volt és nem keverte füllentésébe az egyház tanait. Lehetne még az egyes szavak előfordulásáról meditélni, vagy hosszasan felsorolni a fenti szövegnek a legendában elő nem forduló szókészletét, de minden haszon nélkül (elég csupán a diabolus, heresis, suffragantes etc. szavak hiányára utalni). Csupán két problémát kívánunk még érinteni röviden: 1. hordoz-e ez a szöveg az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó információkat?³² Gellért egykorú tanúságtételét — aki elmondja, hogy a hajdan elterjedt arianizmus képviselőit (Ariust, Eunomiust, Porphyriust) örökre és végérvényesen megcáfolták a szentatyák, közöttük szent Methodiosz olymposzi (Lycia) püspök, de most (*nunc*) mégis ismét sok eretnek nyüzsg az egyházban; manapság (*hoc tempore*) itt helyben (*apud nos*) káromolják az egyházat; ez sem kisebb eretnekség a régebbinél (*antiquioribus*, ti. az ariánusoknál); bár püspökök (*episcopi nominamur* — és ő csak Magyarországon vált püspökké!), adóztatják, szőlástól eltiltják őket

³² GERICS: i. m. 305—306.

azért, hogy nálunk (*apud nos*) teljesen meggyengüljön az egyház — nem lehet el-kenni. Akit e nyilvánvaló utalások sem győznek meg, szándékolt vakságának ál-dozata lesz. 2. a kiobbanni készülő 1046-os pogánylázadás bemutatása-e ez a hely?³³ Gellért világosan eretnekségről beszél: azt állítja, hogy Isten ezen ellenségei „az egyházban nyüzsgőnek” (*pullulant in ecclesia*), tehát nem kívülről támadják azt; eretnekség (hereses) visszakövetelni a holtak lelkiüdvéért felajánlott engesztelő ajándékokat; ezt sem lehet kisebb eretnekségnek (*heresem*) ítélni a régebbieknél; az ördög gonoszsága éppen azt fordította az egyház ellen, amire maguk a papok tanították meg e népet, ez pedig aligha lehetett a pogány vallás; az egyházat ellen-ségei az eretnekek kényére-kedvére (*circa hereticorum libitum*) kívánják meggyengi-teni; Method — bizonyosan nem a fent említett szent — szuffraganeusai sem lehet-nek valamiféle sámánok vagy hasonlók; Itália nem táplál eretnekeket (*hereses*), de most ott is fellelhető az eretnekek (*heresium*) melegágya stb. Tehát hazai és nemzet-közi kitekintéssel egyértelműen és (más idevágó részleteket is figyelembe véve) vilá-gosan egy dualista jellegű eretnekségről tesz tanúbizonyságot, amely tantételeiben is nagyon messze áll a pogányság ideológiájától.³⁴

3. *Delib.* 64^v—65^r. (BATTHYAN: i. m. 126.; SILAGI: i. m. 70.)

(Egy a papok és próféták bűneit ostromozó biblikus idézet, Ez. 22, 24—29 után:)
„Si talia cottidie *in terra* (489, 4) cernimus, tuo arbitrio deputetur. Hec adhuc ini-
quitas in toto orbe dominatur terrarum, uspiamque non dormit. Christi autem no-
nulli sacerdotum, quomodo uicitent, solius uenationes et lites et rapinę et oppressio-
nes et scurrę, insolentię uero ac cupiditates, transgressiones quoque diuini iuris et
concubinarum turmę narrare sufficiunt. Si prophetę falsi nihilominus sunt *in terra*
(489, 4) non pluta, quanquam sepiissime pluta, et imunda, illi narrare possunt, qui
uix psalmis auditis in scola cathedras arripierunt episcopales. De cetero germania
narret et pannonia non sileat.”

Ez a sivár párhuzam nélküliség önmagáért beszél. Az *in terra* is erőltetett, mert
Gellértnél a ’világon, a föld kerekiségén’ értelemben szerepel, míg a legendában egyet-
len hely kivételével ’talaj, termőföld’ értelmű: a szarvastehén lábához *in terra* tele-
pedik borjával (489, 4), másutt a térdelés kifejezésében fordul elő (*genua flexerat*
in terra — 491, 11 és 502, 26), a kivétel pedig: *in terra Sancta* (481, 24).

4. *Delib.* 65^v. (BATTHYAN: i. m. 127.; SILAGI: i. m. 70.)

„In presentiarum quidem passio et mortificatio *ecclesię datur* (473,9—12),
quo demum, unde doleat, prorsus non habeat.”

³³ KRISTÓ: i. m. (1984) 166.

³⁴ IVÁNKA ENDRE: Szent Gellért Deliberatio-ja. Századok, 76 (1942) 497—500.; IVÁNKA, ENDRE: Gerardus Moresanus, der Erzengel Uriel und die Bogumilen. Orientalia Christiana Perio-
dica, 21 (1954) 143—146.; RÓNAY GYÖRGY: Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején.
Gellért püspök Deliberatio-jának tükrében. Irodalomtörténeti Közlemények, 60 (1956) 471—474.;
SZEGFÜ: i. m. (1968) 502—510.; Szegfű László: La missione politica ed ideologica di San Gerardo
in Ungheria. [= Venezia e Ungheria nel Rinascimento. (a cura di VITTORE BRANCA) Firenze, 1973.]
23—36.

Az *ecclesię datur* nagyon körülményesen hozható csak kapcsolatba a legendával, ahol Gellért épített „*ecclesiam*, ... *quam beatus rex Stephanus dotalibus muneribus nobiliter ditavit*”, ám itt tényleges adakozásról és valódi egyházépületről (szt. György temploma) van szó. Egymástól függetlenül mindkét forrásban előfordul a *quo*, *unde* és a *non*, de nincs meg *pl.* a *mortificatio*, és a *passio* is csak a kisebb legenda címében szerepel.

5. *Delib.* 110^v—111^r. (BATTHYAN: i. m. 206—207.; SILAGI: i. m. 119—120.)

„*Totus mundus* (486, 39) in murmure contra mundi opificem. Nemo iam *inuenitur quietus* (496, 29) in aduersitatibus, nemo humilis in secundis. Regnum *in regnum* (486, 8) inflacionem ceruicositatis diabolicę optendit. Potens et inpotens diuulgantur simul manipulis, moreque arietum preliantes mutuam ad fedus continue simulationis plenam ventilant pompam. Querolosi, ait, *secundum desideria* (501,16) sua ambulantes, et os illorum loquitur superbiam, mirantes personas lucri causa. Nemo talivm peccatum sentit. Nemo pro his iudicium sumit. O mundus insensatus et uere pulueri adsimilatus. Non posuit hic fornicatores, non homicidas nominatim, non *ceteros*, de *quibus* (495, 27) plenus est orbis, sed murmuratores et litigiosos et loquentes procaciter, et personas mirantes lucri causa. *Totus pene mundus* (486, 39) talibus abundat, adplauditurque incontaminatus negotio. Nullus sui nisi ad personam lucri aspicit causa. Omnis contra deum insurgit solius *confidens in* (489, 19) homine. Ut stultus, sic sapiens, ut indoctus sic litteratus, ut *pauper* sic *diues* (493, 30—31), ut seruus sic domnus. Vis audire, unde potior impietas *totius mundi* (486, 39). Maledictus, ait, omnis, qui *confidit in* (489, 19) homine et ponit carnem brachium suum. Quis iam *confidit* hominum *in* (489, 19) deo, aut quis dicit preter magnates altissimum. Pro dolor, interiora sub arbitrio deputantur, ne(c) quid sine iudicio redditur. Cerimonię etiam ipse proprium *non habent* (493, 4) arbitrium. Mirantes, ait, personas lucri causa. Et hoc apud beatissimvm apostolum, impiissimum quanquam apud mundum felicissimum. Bonum est, ait, *confidere in* (489, 19) domino, quam *confidere in* (489, 19) homine. Bonum est, sperare in domino, quam sperare in principibus. Si hec conseruaretur lex, parum honoris remaneret principibus seculi. Sublatus igitur est honor diuinus a tyrannis uindicantibus sibi hereditarię, quod *deus* fecit (487,28) communiter pro pauperibus. Hoc autem, ut timeantur et pro deo uenerentur.”

Különösebb részletezés nélkül is világosan látszik, hogy szövegpárhuzamként gyanúba vehető három, négy vagy több szavas egyezések ebben a részletben sincsenek. Nem tekinthető valójában több szónak a párhuzamok kimutatásánál, ha az ige és vonzata egyezik (pl. *confidere in*), sem a ragozott névszó és a szervesen hozzá tartozó praepositio (pl. *in regnum*, *secundum desideria*) továbbá az sem, ha csupán kötőszók egyeznek. Leszámítva mindezeket, az első pillantásra soknak tűnő párhuzam vigasztalanul kevésre olvad, legtöbbször még így sem pontos az egyezés nyelvtanilag. A legfontosabb szavak egy része (fornicator, homicida, stultus, indoctus, maledictus, magnates, caeremonia, tyrannus etc.) elő sem fordul a legendában, más része pedig (persona, peccatus, negotio, homo, litteratus, servus, apostolus etc.) ott egészen más szövegösszefüggésben szerepel. Legszebb példa erre a „Nemo iam

inuenitur quietus in aduersitatibus...” mondat, amelyben van egy — bár nyelvtanilag nem pontos — látszólagos egyezés. Csakhogy míg Gellért arról beszél, hogy nem találunk senkit, aki belenyugodnék balsorsába, addig a legenda Szűz Mária tisztelőiről írja, hogy igyekeznek „*portum quietis perpetue invenire*”, azaz, az örök nyugalom kikötőjébe elérni. Quid plura? Körültekintőbben kell eljárunk abban az esetben, ha a párhuzam mindkét szerző által jól ismert forrásra vezethető vissza. Ilyen pl. a *secundum desideria*, amelyhez mindkét író a Bibliát használta fel, ám míg Gellért a Judae 16-ot idézi, addig a legenda a Ps. 80, 13-at.

Ha helyes a „*Hoc autem ut timeantur et pro deo uenerentur*” mondatot úgy értelmeznünk: „ezt azért cselekedték, hogy rettegjenek tőlük, és Istenként tiszteljék őket”, akkor a fentieket csak Abára vonatkoztathatjuk. Az ő gyermekkorában még élő valóság volt a pogányság által ekkoriban is visszakívánt istenkirályság,³⁵ míg Péternek alig lehetett fogalma erről.

6. *Delib. 131^r*. (BATTHYAN: i. m. 239—240.; SILAGI: i. m. 141.)

„*Sub autem (503, 23—24) splendidissimis mauortibus et circa habitudinem trabes multę latent nautię seque obuiant mutuo spurcię. Omnia, ait, cornua peccatorum confringam, et exaltabuntur cornua iusti. Vide, quia ut bona sic mala (484, 30) sunt cornua, quemadmodum sicut boni sic mali (484, 30) spiritus, ut audisti, post paululum de spiritu domini malo, qui uexabat saulem. Itaque cornua peccatorum ferocitates demonum siue potentias superborum et doctrinas hereticorum.*”

A legendában az *autem* és a *sub* között kilenc szó van, tehát nem tekinthető még így sem párhuzamnak. A másik jelzett hely is csak körülményeskedve vonható ide, ahol Rasina így szól Gellérthez: „*Scio enim, quod bonum desideras, et non malum...*” A szöveg kulcsszavai (cornu, confringere, ferocitas, superbus, doctrina, haereticus etc.) ez esetben is hiányoznak a legenda szövegéből, ami kizárja, hogy átvétel történt volna.

7. *Delib. 146°—147°*. (BATTHYAN: i. m. 264—266.; SILAGI: i. m. 157—158.)

„*Nil insipientius deo preponere diabolum, carnalia spiritualibus, et regium manibus ferre pilleum et christi uerba uentilare pedibus. Pro nefas, frequenter talia uidimus (487, 9—10). Deum timete, ait, regem honorificate (477, 5; 500, 32). Inter timorem dei et amorem regis (500, 32) distat non modicum (494, 33). E contrario rex timetur (500, 32), qui nil nisi uermis ac putredo dicendus post mortem (501, 5), et dux leuissime honoratur contra decretum diuinum et legem, quam spiritus sanstus (500, 19—20) de thesauris suis produxit. O mendatium seculi, o dementia mundi, potius faborare hominem fetidissimum cimicis flagrorem, quam illum, per quem reges regnant et recta discernunt. Disperdet deus ossa eorum, ait, qui hominibus placent. Verum nullus rex dici potest in ueritate (485, 1) nisi seruus dei (492, 31) et ipse. Cor, ait, regis in manu dei. Nimirum serui dei (487, 23), qui se regit ad uirtutes*

³⁵ SZEGFÜ LÁSZLÓ: Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon. [= Fejezetek a régebbi magyar történelemből. (JATE jegyzet. Szerk. MAKK FERENC) Bp. 1981.] 82—85.

et non ad uitia, ad uitam eternam (502, 3), non ad infernum, ad laudem dei, non ad extollentiam seculi. Illi uero (495, 21—22), qui tantum ut (496, 30) nomen habeant (505, 4—5) regnant, et populum deuorent, et tributa expetant seque magnificent et cetera circa mundi appetitum in uanum (499, 35) rumorem expendant, non reges sed subuersores sunt, de quibus loquitur rex regum et dominus dominantium: regnauerunt, sed non ex me, principes fuerunt, sed non noui illos. Attamen ille, qui facit regnare hominem hipocritam propter peccata populi, patitur potentari tales ad presens, quemadmodum quondam permisit multos nefandissimos et diuine maiestati contrarios. Tamen nonnulli modo nominantur causa adolationis serui dei (492, 31), quorum mortalium ad illos nescientium expenso quodam xenio in illis, qui nil sapiunt nisi lotium equ{v}orum. Nec mirum id dicendum, quando nabuchonodosor rex seruus dei uocatus (492, 31) est ab ipsa maiestate, precipue cum seruus esset diaboli. Quia uero talia prosequuntur, solius non occultentur, uniuersus uulgaris exercitus aduersus nos concitabitur. Quid uero? Nolite timere, ait, obprobrium hominum, et blasphemias eorum ne metuatis. Sicut enim uestimentum, sic comedet eos uermis, et sicut lanam, sic deurabit eos tineas. Et: Ecce, dedi (488, 6) faciem tuam ualentiorum faciebus eorum et frontem tuam duriorum frontibus eorum. Et ut a<da>mantem et silicem dedi faciem tuam. Ne timeas eos neque metuas a facie eorum. Dispendium itaque non arbitrandum, immo sempiternum lucrum et immortalissimum premium, quando pro ueritate obiurgamur et causa salutis.”

A jelzett párhuzamok zöme a már vázoltak miatt nem tekinthető valódinak. A *talia uidimus* esetében pl. csak igen erőszakolt lehet a rokonítás azzal a legendai hellyel, amely Gellérről így szól: „*talis clericus non fuisset visus in eadem provincia*”. Hasonlóképp így van ez a *nomen habeat* esetében is, ahol a legenda — a fenti szöveggel össze nem vethetően — Gellért ruhájáról írja: „*habentem capucinum quod alio nomine flaccus dicitur*”, ami a párhuzamba állítás komolyságát erősen megkérdőjelezné. Számos olyan biblikus és egyházi sztereotípiát találhatók mindkét szövegben (servus Dei, vita aeterna, Spiritus Sanctus etc.), amelyeket — mindkét szerző pap lévén — egymástól függetlenül is használhattak.

Mindezek ellenére ebben a szövegrészben található a leghosszabb egyezés. A „*Deum timete ... regem honorificate*” kétségtelenül összecseng a legendában Gellértnek a tolmáchoz intézett szavaival: „*Deum time, regem honora, paterna verba prode*”. Sajnos a legendák kritikai kiadásának apparátusából nem derül ki, hogy ez a hely is biblikus idézet (I. Petri 2, 17: „*Omnes honorate; fraternitatem diligite: deum timete, regem honorificate*”). Véleményünk szerint persze hiperkritikus lenne csak azért kétségbe vonni e hely történeti forrásértékét, mert idézetet tartalmaz. (Ha valaki — szélsőséges példát véve — véleményét citátumok egymás mellé sorakoztatásával fejezi is ki, attól még a helyzet valóságos lehet, hiszen az is jellemző, hogy mit választ ki pl. a Biblia rendelkezésére álló óriási témagazdagságából és az árnyalatokat is érzékeltető stílusfordulataiból mondanivalója tolmácsolására.) A szituáció is egyező: a legendák szerint ezt a mondatot Gellért az általa megtagadott, de más püspökök által elvégzett húsvéti koronázás után mondta. A Deliberációban pedig — mint láthatjuk — így ír: „Nincs esztelenebb dolog, mint ... tenyéren hordozni a királyi főveget, és a lábak elé szórni Krisztus igéit. Ő gyalázat! gyakran látunk ilyesmit.” Kétségtelen, hogy mindkét műben ugyanarról az eseményről van

szó, ám az az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy a legenda szerzője nem használhatta fel forrásul a *Deliberatiót*. De erre nem is volt szükség. Gellértet mártírtalála percétől szentként tisztelték,³⁶ hivatalos szentté avatása gyakorlatilag első translációjakor, tehát hét évvel halála után³⁷ — 1054 körül³⁸ — megtörtént, amikor emlékezetes cselekedetei még nem merültek feledésbe. Így őslegendájába hitelesen, a valós történeti eseményeknek megfelelően kerülhettek feljegyzésre szavai, tettei. Arra is bizonyosság ez az összecsengés, hogy Gellért kiválóan ismerte a Bibliát és nemcsak írásaiban, de beszédeiben is a helyzetnek megfelelően, nagyon is találóan idézte szavait.³⁹

Eltételezve most attól a sokat vitatott kérdéstől, hogy a beszéd 1042., 1043. vagy 1044. húsvétján hangzott-e el — ezt egy másik munkánkban kívánjuk tárgyalni —, biztosra vehetjük, hogy a *Deliberatiót* ekkoriban (talán az ezt követő nyáron) írta Gellért, ugyanis a fenti, azonosítható utalásra a 166 főlíós mű 146. és 147. lapján, tehát szinte a mű végén kerít sort.⁴⁰

Összegzőképpen tehát elmondhatjuk, hogy téves minden olyan hipotézis,⁴¹ amely szerint a Gellért-legenda szerzője művéhez forrásként felhasználta a *Deliberatiót*, s innen merített ötletet a szent Aba-ellenes megnyilatkozásainak legendabeli megkomponálásához. A két forrás egymástól független, figyelembe vehető szövegpárhuzamokat nem tartalmaz, ezért — véleményünk szerint — a *Deliberatio* perdöntően tanúskodhat a Gellért-legendában előadott történet⁴² hitele mellett, míg a legendák segítséget nyújthatnak a gellérti mű aktuálpolitikai megnyilatkozásainak értelmezéséhez.

³⁶ SRH II. 503.

³⁷ SRH II. 503.

³⁸ ERDÉLYI LÁSZLÓ: I. István magyar király, Imre herceg és Gellért püspök szenttéavatása. [= Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. (Szerk. SERÉDY JUSZ-TINIÁN) Bp. 1938.] I. 570.

³⁹ SRH II. 488.

⁴⁰ REDL KÁROLY: Problémák Gellért püspök *Deliberatiójában*. Irodalomtörténeti Közlemények, 69 (1965) 214—215.

⁴¹ GERICS: i. m. 196—197. — E dolgozat egyébként nem előkép nélküli, hiszen már KANDRA KABOS (i. m.) is felvetette, hogy a német források — kivált az *Annales Altahenses maiores* — elfogultak Aba ellenében (10. stb.). Ez „tévedésbe viszi a magyar krónikát is” (88., 11—12. stb.). Az eseményekért leginkább Pétert okolja s közvetlen híveit, akik „java részben olaszok és németek vagy ... udvarában elkorcsosodott újítók voltak” (89., 40. stb.). Aba élete során végig jó viszonyban volt az egyházzal (28—29., 50—53., 101—111.), kiközösítése csak a züllött pápa császári befolyásolhatósága miatt eshetett meg (84—85.), s ez megfelelt III. Henrik Magyarországra is kiterjedő világalulmi terveinek (57—59.). Ám a hazai papság végig kitartott Aba mellett, ezt bizonyítja, hogy fogságba estek Ménfőnél (125—126.). És végül: „a csanádi húsvéti jelenet ... történet-ferdítő bővítés és színezés ... Szent Gellért munkájában előfordulván ezen sz. írási idézet is: *Istent féljétek, a királyt tiszteljétek*, lehet, hogy jóhiszeműleg innét ment át a legendába. ... Szent Gellért és Aba tehát a legendában maiglan hadilábon állanak egymással. Ki hitte volna azonban, hogy éppen a legendának ezen része van kiforgatva eredeti alakjából, és nem azt olvasta ki a látó püspök a jövő könyvéből, amit ott vele elmondatnak a bővítő compillátorok?” (103—111.). Más részleteket (Gizella szerepe, Berno reichenauai apát levele stb.) nem kívánván érinteni csupán annyit jegyzünk meg, hogy Gerics József művének apparátusában nem akadunk e tanulmány nyomára.

⁴² SRH II. 476—477., 500—501.

L. Szegfű

PROBLÈMES HISTORIQUES DANS DELIBERATIO ET DANS LES LÉGENDES DE L'ÉVÊQUE GÉRARD

L'auteur démontre à l'aide d'une analyse détaillée que toutes les hypothèses (anciennes et récentes) sont erronées d'après lesquelles l'auteur de la *Légende Gérard* s'est servi de l'étude théologique du saint évêque, intitulée *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*, comme source pour son oeuvre, et il y a puisé l'inspiration pour la composition de „la scène de Csanad de Pâques” représentant le conflit dramatique du saint et du roi Aba Samuel. Les deux sources sont indépendantes l'une de l'autre; elles ne contiennent pas de textes parallèles qu'on puisse prendre en considération. Ainsi la *Deliberatio* peut attester décisivement l'authenticité de l'histoire présentée dans la *Légende Gérard*, et la légende peut aider à interpréter les manifestations politiques d'actualité de l'oeuvre de Gérard.

Сегфю Л.

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ЭПОХИ В „DELIBERATIO” ЕПИСКОПА ГЕЛЛЕРТА И В ЛЕГЕНДАХ О НЕМ

Путём подробного анализа автор доказывает ошибочность всех (старых и более новых) гипотез, согласно которым автор легенды о Геллерте в качестве источника использовал теологический трактат *Deliberatio supra hymnum trium puerorum* святого епископа и из него черпал идею для создания в легенде «пасхальной сцены в Чанаде», представляющей драматическое столкновение короля Аба Шамуел и святого. Два источника независимы друг от друга; в текстах нет параллельных мест, принимаемых во внимание. Таким образом произведение *Deliberatio* решающим образом может доказать достоверность событий, изложенных в легенде о Геллерте, а сама легенда может способствовать толкованию актуально-политических высказываний произведения о Геллерте.

AZ ELSŐ ÚN. ESZTERGOMI ZSINATI HATÁROZATOK KELETKEZÉSÉNEK PROBLÉMÁI

A fennmaradt XI. századi dekrétumok közül, azok datálását illetően — noha sem a Szent István-i, sem a Kálmán-féle törvényhozás problematikája nem megnyugtatóan megoldott —, kétségtelenül a legtöbb fejtörést az I. László nevéhez kapcsolt dekrétumok jelentik. Ebből adódóan — mint köztudott —, a legkülönbözőbb álláspontok születtek a törvénykönyvek sorrendjét illetően is,¹ sőt Pauler Gyulának az a nézete is követőkre talált, mely szerint László nevéhez nem három, hanem négy dekrétum köthető.² Negyediknek szerinte a történészek által Könyves Kálmán korára helyezett első esztergomi, azaz a Lőrinc-féle zsinati határozatok tekinthetők, sőt azok — véleménye szerint — a keletkezés sorrendjét illetően meg is előzik Szent László egyetlen datált dekrétuma, az 1092. évi szabolcsi zsinat határozatait.

Feltételezését főként az említett esztergomi zsinat 52. (helyesen 55.) kánonjára³ alapozza, amely a nő bizonyított házasságtörése esetében helyt ad az elválásnak,

¹ A XI. század történetével foglalkozó kutatók abban mindnyájan egyetértenek, hogy az ún. I. dekrétum a keletkezés sorrendjében az utolsó. Támpontot erre a törvénykönyv dátuma szolgáltat (1092). A II. és III. dekrétumot illetően azonban nem ilyen egyértelmű a helyzet. Egyes történészek véleménye szerint legelőször a II. keletkezett (PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899. I. 440—441. 284. jegyz. — csak a 10. pontig, a dekrétum második fele szerinte a III. után; HÖMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: Magyar történet I. Bp. 1935. 285.; ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. Bp. 1907. 139—140.; Uő.: Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig. Bp. 1942. 35. — csak a 18. pontig, második fele a III. után), a többség szerint azonban a III. dekrétum volt az első. Egyesek az I. László uralkodását megelőző időre datálják (MAX BÜDINGER: Ein Buch ungarischer Geschichte 1058—1100. Leipzig 1866. 19—20. 1. jegyz.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában, 1038—1301. In: A magyar nemzet története II. Bp. 1896. 108. 1. jegyz.; SZÉKELY GYÖRGY: Prefeudális társadalom Magyarországon. Valóság 1948. 139—140.; SZILÁGYI LORÁND: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. rész 1000-tól 1526-ig. Szerk. LEDERER EMMA. Bp. 1964. 27—45.; BEÉR JÁNOS—CSIZMADIA ANDOR: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001—1949. Bp. 1966. 60.; BÓNIS GYÖRGY: Középkori jogunk elemei. A római és a kánonjog irodalma hazánkban. Bp. 1972. 18.; KRISTÓ GYULA: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. 74.; Uő.: Üzbég és tolvaj. In: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 443.; KUMOROVITZ L. BERNÁT: Szent László vásár-törvénye és Kálmán király pecsétetes cartulája. In: Athleta Patriae, szerk. MEZEY LÁSZLÓ. Bp. 1980. 93.), vannak akik uralkodása kezdetére LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 35.; Előzmények és a magyar történet 1242-ig. In: Magyarország története I. Bp. 1984. 900. (a továbbiakban: Magyarország története I. 1984) — a vonatkozó részt GYÖRFFY GYÖRGY írta. Szerinte az első rész 1077—1083 táján, a második 1083 után születhetett.).

² PAULER: i. m. 448—449. 320. jegyz.; KARÁCSONYI JÁNOS: Magyarország egyháztörténete fő vonásaiban 970-től 1900-ig. Nagyvárad 1915. 20.; ERDÉLYI: Magyarország társadalma 140—141.; Uő.: Magyarország törvényei 34—35.

³ ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.) Bp. 1904. 203—204.

újránősülésnek, ám az I. László nevéhez kötött szabolcsi zsinat 20. fejezete⁴ szerint a felek ilyen esetben elválhatnak, de a férj sem léphet új házasságra. Tehát Szent László I. dekrétuma szigorúbb intézkedést tartalmaz, később kellett születnie, mint az első ún. esztergomi zsinati határozatok. Ezt bizonyítja még Pauler szerint a „ténylegesen Kálmán alatt hozott” második zsinat 5. kánonja⁵ is, amely a László-féle I. dekrétumhoz hasonlóan foglal állást.⁶ Második érve a papi cölibátussal kapcsolatos. Itt viszont maga Pauler is hallgatólagosan elismeri, hogy nincs ellentmondásban a szabolcsi és az első ún. esztergomi zsinat adott határozata: „az első zsinat 31. pontja⁷ még elismeri a papi házasságot, a szabolcsi zsinat 3. kapitulum⁸ ezt szintén elfogadja, Kálmán törvénye (Albericus-gyűjtemény) hallgat, de már a második zsinat 9., 10. kapitulum⁹ határozottan tiltja, és teljesen a pápák álláspontjára helyezkedik”.¹⁰

Závodszy Levente a törvények kritikai kiadását is tartalmazó tanulmányában cáfolja Pauler nézetét.¹¹ Utalva az első esztergomi zsinat 8., az előírt ünnepek megtartására vonatkozó fejezetére¹² megállapítja, hogy az ünnepeket a László uralkodása alatt megtartott szabolcsi zsinat határozta meg,¹³ tehát az első esztergomi zsinatnak László első törvénykönyve után kellett keletkeznie. Az utóbb említett zsinat Kálmán korára datálására viszont érvként annak 26. fejezetét¹⁴ említi, melyben szó esik az istenszolgálatok és bőjtök rendjét tartalmazó könyvecskéről, melyet szerinte a Pray-kódex Seraphin nevével hoz kapcsolatba, aki Kálmán uralkodása alatt (1096—1104) ült az esztergomi érseki széken.¹⁵ Závodszy a papok házasságára vonatkozó — véleményünk szerint leggyengébb — Pauler-érvet is cáfolja, mivel az első ún. esztergomi zsinat említett pontját követő, 32. fejezetével¹⁶ bizonyítja, hogy a zsinat e kérdésben átmeneti állapotot jelez.¹⁷ Tegyük hozzá, hogy a papi házasság tiltása nem új téma az egyháztörténetben. Évszázadok óta eredménytelenül kísérleteztek

⁴ Uo. 161.

⁵ Uo. 207.

⁶ A házassági törvényhozás körüli problémára már KARÁCSON IMRE is felfigyelt. Szerinte a szabolcsi zsinat 20. pontja a római egyház házasságjogi törvényének megfelelő, viszont az első zsinat 55. kánonja a római egyház jogelveivel semmiképpen sem fér össze, inkább a görög kánonok hatása érezhető rajta; majd a második zsinat 5. pontja már ismét összeegyeztethető a római elvekkel. (Vö. KARÁCSON IMRE: A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok és azoknak a külföldi zsinatokhoz való viszonya. Győr 1888. 59., 67—68., 90—91., 109.) Ez a megjegyzés azért érdekes, mert ugyanakkor Karácson azt is megállapítja, hogy 1. az esztergomi zsinat határozatain az 1100. évi poitiersi zsinat hatása érezhető (Uo. 103.); 2. e zsinat kánonjaiban az egyetemes egyház fegyelmi és jogi álláspontjára helyezkedik, mert kánonjai egészében vagy csekély változtatással azon törvényeket szabják meg, melyek a pápák és a régi zsinatok határozatai után érvényben voltak (Uo. 104.). Lehetséges lenne, hogy csak a házasságjogi törvényeken legyen érezhető a görög kánonok hatása?

⁷ ZÁVODSZKY: i. m. 158.

⁸ Uo. 201.

⁹ Uo. 208.

¹⁰ PAULER: i. m. 449. 320. jegyz.

¹¹ ZÁVODSZKY: i. m. 95—96.

¹² Uo. 199.

¹³ I. László I. 38.; Uo. 164.

¹⁴ Uo. 200.

¹⁵ Uo. 96.

¹⁶ Uo. 201.

¹⁷ Uo. 96.

bevezetésével a pápák, és az a papság részéről mindvégig nagy ellenállásba ütközött.¹⁸ Végezetül pedig Závodszy megállapítja, hogy a kérdéses zsinati határozatokon az 1095. évi piacenai és az 1100. évi poitiersi zsinatok kétségtelen hatása érezhető.¹⁹

Závodszy érvei figyelemreméltóak. Ehhez még hozzáfűznénk: noha maga Pauler is elismeri, hogy a Thuróczi-kódex szerint az első ún. esztergomi zsinatot a Kálmán korában élt Lőrinc érsek és tíz suffraganeusa tartotta, de nem hisz a XV. századi feljegyzésnek.²⁰ Nagyon érdekes viszont, hogy Závodszy nem reflektál Pauler legdöntőbb, házasságtöréssel kapcsolatos érvére, sőt az említett zsinatok külföldi forrásait vizsgálva megállapítja, hogy a szabolcsi zsinat 20. pontja, mely szerint lehetséges a válás házasságtörés esetén, de az újránősülés tiltott, megegyezik,²¹ míg az első esztergomi zsinat 55. fejezete, mely megengedi a férj újránősülését, nem egyezik a külföldi intézkedéssel.²² Ehhez még hozzáfűznénk, hogy a feltehetően legkésőbb keletkezett Kálmán-kori második zsinat 5. pontja forrásául maga Závodszy is a László-féle szabolcsi zsinat 20. kapitulumát jelöli meg.²³ Végeredményben tehát kimondatlanul egyetért Paulerrel, mikor azt mondja, hogy „míg külföldön a házasság felbonthatatlan”, tehát az újránősülés eleve lehetetlen, „addig nálunk házasságtörés és hűtlen elhagyás esetében felbontható”²⁴, sőt tegyük hozzá, az első esztergomi zsinat említett határozata alapján az újránősülés is lehetséges. Végül, megállapítja, hogy hazánkban még a fejlődés stádiumában volt a kereszténység, s bizonyos időnek el kellett telnie, míg az odafejlődött, ahol már a külföld állott.²⁵ Lehetséges lenne, hogy ez már bekövetkezett volna a Kálmán korában tartott ún. második zsinat határozatai meghozatalának idejében, hiszen egy évtized sem telhetett el azóta? Megállapítható tehát, hogy a Pauler által látott ellentmondást Závodszy nem tudta feloldani. Nyilván ebből eredhet, hogy az előbbi nézetének követői is voltak.²⁶ Erdélyi László nemcsak magáévá tette Pauler érveit, hanem még eggyel meg is toldotta. Szerinte ugyanis két Lőrinc nevű esztergomi érsek lehetett, és az első hozta e határozatokat, aki Nehemias (1077) és Acha (1094) érseki éveik közé teendő.²⁷ E feltételezését valószínűleg arra alapozza, hogy valóban nem tudjuk a csekély számú okleveles anyag alapján, ki ült 1077 és 1094 közt az esztergomi érseki széken. Ez a tény viszont Erdélyi érvét nem bizonyítja. Ismereteink szerint a leg-

¹⁸ Már az elvirai zsinat (300 körül) 33. kánonja tiltja a püspököknek, papoknak és diakonusoknak, hogy feleségükkel együtt éljenek. I. Leo és I. Gergely pápák e zsinati határozatot az egész egyházra nézve törvényerőre emelték. Eredménytelenül. A cölibátus elvét VII. Gergely és a reformmozgalom állította helyre. Hogy mennyire nem sikerült e kánonoknak érvényt szerezni, bizonyítja az is, hogy az 1139-ben tartott második lateráni egyetemes zsinat, sőt még az 1545–1563-ban sorra kerülő tridenti egyetemes zsinat is foglalkozik a cölibátus kérdésével. (Vö. GERGELY JENŐ: A pápaság története. Bp. 1982. 93–94.; legújabban: SZÉKELY GYÖRGY: VII. Gergely. Bp. 1984. 28., 42., 48., 92–93., 95–98., 155., 176–178., 200–201., 224., 278–279., 282–283., 335.)

¹⁹ ZÁVODSZKY: i. m. 96. (Vö. KARÁCSON IMRE fentebb, a 6. jegyzetben ismertetett nézetét.)

²⁰ PAULER: i. m. 448. 320. jegyz. — Tulajdonképpen ZÁVODSZKY sem hisz a feljegyzésnek, amint az érveléséből kitűnik, mert különben e zsinat Kálmán-kori eredetét nem bizonyítaná Seraphin nevével. (Vö. i. m. 96.)

²¹ Uo. 71–72.

²² Uo. 111–112.

²³ Uo. 121.

²⁴ Uo. 111.

²⁵ Uo.

²⁶ L. fentebb 2. jegyz.

²⁷ ERDÉLYI: Magyarország törvényei 34. 1. jegyz. KNAUZ-ra hivatkozik, aki viszont 1077 és 1094 közt egy 1093-ban kelt oklevél alapján csak István nevű érsekről tud. (Vö. FERDINANDUS KNAUZ: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii 1874. 64.) Az oklevél azonban SZENTPÉTERY szerint hamis, noha egy 1091 táján kelt kétségtelenül hiteles alapján készült. (Vö. SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Bp. 1923. 11.)

újabb kutatás nem reflektált a Pauler által felvetett kérdésre. Egyedül Gerics József adott kételyének kifejezést, amikor az első esztergomi zsinat határozatainak Kálmán korára datálását — Paulerre és Erdélyire hivatkozva — vitásnak tartotta.²⁸

Arra a kérdésre, hogy László vagy Kálmán nevéhez köthetők-e az említett zsinati határozatok, nézetünk szerint válaszáért csak a kéziratokhoz folyamodhatunk.

Kálmán törvényei — tudomásunk szerint — nyolc kéziratban maradtak fenn: a XII. századi Pray-,²⁹ a XV. századi Budai János-féle³⁰ és a Thuróczi-;³¹ a XVI. századi Kollár-,³² Ilosvay-,³³ Nádasdy-,³⁴ Debreceni³⁵ és Festetics-kódexekben³⁶. E kéziratok közül csak a Kollár- és Ilosvay-kódexek nem tartalmazzák az első ún. esztergomi zsinat határozatait. A zsinat datálását megnehezíti, hogy a legkorábbi, Kálmán korához legközelebb álló Pray-kódex semmiféle címet és így utalást sem tartalmaz sem az érsek, sem Kálmán király nevére. A későbbi kéziratok ugyan hozzák a Thuróczi-kódexből ismert „Incipiunt capitula de synodalibus decretis domini archiepiscopi Laurencii Strigoniensis metropolitani et decem suffraganeorum suorum”³⁷ címet, de a XV. századi kéziratok kivételével e határozatok mindegyikben utolsóként szerepelnek,³⁸ a „Finis decreti Colomani Regis” zárómondat után. Mi lehet ennek az oka? Elképzelhető lenne, hogy e zsinat határozatai legkésőbb keletkeztek volna, esetleg Kálmán halála után, de még Lőrinc érseksége idején?³⁹ Vagy a másoló — helyesen — nem tartván dekrétumnak e határozatokat, ezért illesztette volna korai törvényhozásunk emlékei közé a legutolsó helyre? Akkor viszont miért szerepelnek az ún. második zsinat határozatai Kálmán dekrétumai között „Secundus liber Colomani Regis”⁴⁰ cím alatt? Vagy egy olyan példányról másolták volna Kálmán törvényeit, a Kollár- és Ilosvay-kódexekhez hasonlóan, amely nem tartalmazta a kérdéses zsinati határozatokat, és e kéziratok őseinek scriptora egy, csak e kánonokat tartalmazó kézitról is másolván teljesebbé tette példányát?

²⁸ GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. Bp. 1961. 88.

²⁹ OSZKK, MNY 1.

³⁰ Csak XVIII. századi másolatával rendelkezünk, melynek jelzete: OL, I/7 Kollár-gyűjtemény „Weiss 152. (267)” r. sz. 55. (Vö. JÁNOSI MONIKA: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. Magyar Könyvszemle 94 (1978) 3–4, 228–231.

³¹ OSZKK, Cod. Lat. 407.

³² OL, I/7 Kollár-gyűjtemény „Blau 85 (250)” r. sz. 32. (Vö. JÁNOSI: i. m. 232–234.)

³³ OSZKK, Fol. Lat. 4023. (Vö. utoljára: LADÁNYI ERZSÉBET: Az Ilosvay-kódex keletkezésének körülményei. Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Bp. 1980. 169–179.)

³⁴ Bp-i Egyet. Könyvt. Kézirattár, G 39. (Vö. JÁNOSI: i. m. 235–250.)

³⁵ Debreceni Ref. Koll. Könyvtára, R 466. (Vö. IVÁNYI BÉLA: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Bp. 1926. 57–60. és 101. jegyz.)

³⁶ OSZKK, Fol. Lat. 4355. (Vö. JÁNOSI: i. m. 235–250., 251.)

³⁷ A Budai János-féle kéziratban — a másolás alapján — a cím teljesen azonos a Thuróczi-kódexben levővel. A Nádasdy- és annak XVI. század végi másolatában, a Festetics-kódexben: „Decreta Synodi per dominum archiepiscopum Laurencium Strigoniensem et decem suffraganeos suos caelebratae: Tempore Colomani Regis”. A Debreceni kéziratban: „Incipiunt capitula synodaliū decretorum Laurentii Archiepiscopi Metropolitani Strigoniensis, et decem suffraganeorum suorum tempore Colomani Regis”.

³⁸ A másolat alapján nem lehet pontosan rekonstruálni a Budai János-féle kódexben a Kálmán nevéhez kötött határozatok sorrendjét.

³⁹ Hogy pontosan meddig töltötte be Lőrinc e méltóságot, nem tudjuk. Viszont arra sincs adat, hogy 1116-ban elhalálozott volna. KNAUŽ szerint II. Istvánt 1116-ban még ő koronázta. A következő főpap e székben — kiról tudomásunk van — Marcell, de ő csak 1124-ben szerepel először okleveleinkben. (Vö. F. KNAUŽ: i. m. XVII., 72., 78–82.)

⁴⁰ Megjegyzésre méltó, hogy a kéziratokban az ún. Kálmán-féle második törvénykönyv sorrendje — függetlenül attól, hogy tartalmazzák-e a kérdéses zsinati határozatokat vagy sem — meg-egyezik. A sorrend ZÁVODSZKY címelnevezéseivel élve: Capitula Colomanni regis de Judeis — Fragmenta constitutionum synodaliū — Synodus altera sub Colomanno rege celebrata.

Nézetünk szerint ez utóbbi látszik bizonyosnak, annál is inkább, mivel — tudomásunk szerint — először ültek össze Magyarország főpapjai a király jelenléte nélkül — erre utal: „Inprimis interpellandus est rex”⁴¹ —, az esztergomi érsek elnökletével az egyházi ügyek rendezése céljából,⁴² és így az elhangzottakat írásba is kellett foglalniuk. Az a tény pedig, hogy a Thuróczi-kódex vagy a másolása alapjául szolgáló kézirat scriptora betoldotta e határozatokat Kálmán dekrétumai közé,⁴³ bizonyítja azt is, hogy Kálmán uralkodása alatt hozott kánonoknak tartotta. Az első esztergomi zsinati határozatok Kálmán korára datálását alátámasztja még annak 55. pontjában a „secundum iudicium regis Ladislai” kifejezés⁴⁴ is, valamint a Nádasdy-, annak másolata, a Festetics- és a Debreceni kéziratokban a cím utolsó szavai: „tempore Colomani Regis”. Tehát az említett zsinat egyértelműen Kálmán korára datálásában a kéziratok alapján nincs okunk kételkedni. Ebből következik, hogy az a nézet, mely szerint László nevéhez négy dekrétum köthető, negyediknek pedig az első esztergomi zsinati határozatok tekinthetők, nem fogadható el.

A kérdés csak az, hogy Seraphin vagy Lőrinc érseksége alatt hozták-e őket. A kéziratok alapján — ahogy arra már fentebb utaltunk —, Lőrinc érsek nevéhez kötésük egyértelműnek látszik, mégis jeles történészek Seraphin nevéhez kapcsolták. Ennek az oka pedig az volt, hogy a tudós erdélyi püspök, Batthyány Ignác, összefüggést látott a Pray-kódexben az első zsinat 26. fejezete⁴⁵ és a két zsinati kánongyűjteményt követő „Incipit libellus in ordine romano” című liturgia között, ahol szintén találhatók szabályok az isteni szolgálat szertartásairól és a bűjtökről. Így Batthyány az egyházi törvényeket kiadván, az első és a második esztergomi zsinat kánonjai közé ékelve az utóbb említett liturgiát hozza „Ordo Divinorum officium in Synodo Seraphini Archiepiscopi Strigoniensis collaudatus ex MS Codice seculi XII. editus” címmel.⁴⁶ Sőt, bár minden fejezetet alapos magyarázattal, utalással lát el, de hogy a kánonokban érintett „Ordo officiorum et ieiuniorum” ugyanaz-e, mint amit a Pray-kódex „libellus in ordine romano” cím alatt említ, nem bizonyítja;⁴⁷ mint ahogy azt sem, hogy miért datálja a liturgiát Seraphin érseksége idejére. Ezért feltűnő, hogy olyan jeles tudósok, mint Endlicher,⁴⁸ Karácson⁴⁹ és Závodszy⁵⁰ vagy rá való hivatkozással, vagy anélkül, magukévá tették e nézetet a kérdés felülvizsgálása nélkül. A legújabb kutatás — tudomásunk szerint — nem szentelt figyelmet a határozatok keletkezésének problémájára. Történészeink abban általában egyetértenek — feltehetően Závodszy bírálata alapján —, hogy e zsinatot csak Kálmán

⁴¹ ZÁVODSZKY: i. m. 197.

⁴² Megjegyeznénk viszont, hogy a kódexekben sehol sincs utalás arra, hogy e zsinatot Esztergomba hívták volna össze. Az a tény, hogy Lőrinc esztergomi érsek volt, nem jelenti feltétlenül azt, hogy székhelyén tartották a zsinatot. Hiszen 1106-ban Zárában is volt egy Lőrinc esztergomi érsek által összehívott zsinat. (T. SMÍČKAS: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije II. Zagreb 1904. 16—18.)

⁴³ A kétségtelenül Kálmán idejében hozott Albericus-gyűjtemény és a „Sequitur capitulum bonum” címmel hozott hét pontból álló zsidótörvény, két fejezetből álló zsinati töredék és Kálmán-kori második zsinat közé.

⁴⁴ ZÁVODSZKY: i. m. 204. E kifejezés mindegyikben, így a Pray-kódexben is szerepel.

⁴⁵ Uo. 200.

⁴⁶ IGNATIUS BATTHYÁNY: Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium II. Claudiopoli 1827. 130—196.

⁴⁷ A liturgiai vizsgálatok alapján viszont feltehető, hogy a kánonok külön voltak valahol, és régebbiek, mint a gyűjtemény. (Vö. Régi magyar nyelvemlékek I. Szerk. DÖBRENTÉI GÁBOR. Buda 1838. LXXIV., CII., CIV.)

⁴⁸ STEPHANUS LADISLAUS ENDLICHER: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangalli 1849. 351., 372.

⁴⁹ KARÁCSON: i. m. 97., 111.

⁵⁰ ZÁVODSZKY: i. m. 96.

korában tarthatták, de — ha datálják —, óvatosan úgy fogalmaznak, hogy Seraphin és Lőrinc érsekségének ideje is számbajöhet: „1100 után”.⁵¹ Érdekes viszont, hogy noha Györffy György — helyesen — Lőrinc érsekségének ideje mellett tör lándzsát: „Kálmán uralkodása második felében ... tartotta Lőrinc esztergomi érsek”,⁵² addig ugyanezen mű időrendi áttekintésében ismét az óvatos „1100 után” szerepel.⁵³ A Pray-kódex említett részeit mi is alaposan áttanulmányoztuk, de sehol sem akadtunk olyan adatra, ami a Seraphin érsekségére való datálását igazolná. Az a tény, hogy a XV., XVI. századi kéziratok a határozatok címében Lőrinc érsekre és annak tíz suffraganeusára utalnak, nem lehet véletlen. Véleményünk szerint kellett hogy legyen valami konkrét, korábbi időből származó útmutató előttük. Utólag, a XV. században, ezt így nem találhatták ki. Mivel a zágrábi episcopatus-t még László alapította,⁵⁴ a később Kálmán által alapított nyitraival⁵⁵ viszont a püspökségek száma tizenkettőre, a püspököké pedig az esztergomi érseken kívül tizenegyre emelkedne,⁵⁶ így e határozatok létrejöttének időpontját Seraphin halála (1104) és a nyitrai püspökség első említése (1112—1113) között kell keresnünk.

Ami pedig a kritikus házasságtöréssel kapcsolatos fejezeteket illeti, melyet Pauler legfontosabb ellenérvként hozott fel, és amellyel Závodszy egyébként helytálló bírálata is ellentmondásos maradt, megállapíthatjuk, hogy a tényleges helyzet nem volt olyan végletes, mint ahogy azt Pauler gondolta. Ugyanis a korabeli források a László alatt hozott határozattal ellentétes értelmű, az első ún. esztergomi zsinat határozatának jobban megfelelő eseményekről is tudósítanak: I. Fülöp francia király (1060—1108) feleségét elbocsátva feleségül vette barátnőjét, Bertradát, aki korábban szintén házasságban élt. I. Fülöp második házasságával a francia püspöki kar tagjai közül mindössze egy nem értett egyet, Chartres-i Yves, és az ő szembenállásának oka sem tulajdonképpen a házasságtörés és újranősülés volt, hanem mert Fülöp és Bertrada rokonságban álltak egymással, a vérfertőzést pedig tiltotta az egyház, tehát II. Orbán pápa (1088—1099) a francia királyt ezért közösi tette ki 1095-ben a clermonti zsinaton.⁵⁷ Hasonló eset történt korábban, 1060-ban, egy bizonyos Raoullal, Wexin és Crepy grófjával. Az elzavart feleség a pápának tett panaszt, mire Raoult kiközösítették, de nem házasságtörés és új házasságkötés, hanem vérfertőzés miatt, „mert jogellenesen egyesült a meghalt király — saját unokatestvére — feleségével”.⁵⁸ Noha már Jámbor Lajos 829-i párizsi zsinata óta tiltotta az egyház házasságtörés esetén az újranősülést,⁵⁹ a pápa egyik esetben sem ezért közösi tette ki a házasságtörő férjet. Bizonyos tehát, hogy ebben az időben létezik két párhuzamosan ható, egyházon belüli álláspont, mely szerint: 1. házasságtörés esetén el lehet válni, de újranősülni nem lehet; 2. válás után az újranősülés is lehetséges.

Az akkori belpolitikai helyzet miatt általában szigorúbb törvényeket hozó I. László tehát ebben a kérdésben sem engedhetett, annál is inkább, mert az uralko-

⁵¹ SZILÁGYI LORÁND véleménye: Szöveggyűjtemény Magyarország története tanulmányozásához 59.; Magyarország történeti kronológiája I. Bp. 1981. 99.

⁵² Magyarország története I. (1984) 956.

⁵³ Uo. 1520.

⁵⁴ I. TKALČIĆ: Monumenta historiae episcopatus Zagrabiensis saec. XII. et XIII. I. Zagrabiæ 1873. 1—2.

⁵⁵ A pannonthalmi Szent Benedek-rend története I. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ. Bp. 1902. 594. Vö. Magyarország története I. (1984) 963.

⁵⁶ Az esztergomi érseki tartományhoz a középkorban sohasem tartozott tíz püspöki egyházmegye. Így a tíz suffraganeus alatt az érseken kívüli magyar püspöki kart kell érteni.

⁵⁷ GEORGES DUBY: Le chevalier la femme et le prêtre. Le mariage dans la France féodale. Paris 1981. 8—26.

⁵⁸ Uo. 137.

⁵⁹ Uo. 35.

dása alatt kibontakozó invesztitúraharcban VII. Gergellyel (1073—1085) való jó kapcsolata sem a legegységesebb,⁶⁰ sőt II. Orbán pápával (1088—1099) a kezdeti jó viszony után 1091—1095 között szembe is került⁶¹. A mindvégig pápához húzó, uralkodása második felében az invesztitúrajogáról is lemondó Kálmán viszont inkább állhatott a realitás talaján, és csak akkor szigorított, amikor az már elkerülhetetlenné vált.⁶² Sőt az sem lehetetlen, hogy az ún. második esztergomi zsinat László kapitulumához hasonlóan szigorú határozata meghozatalához hozzájárulhatott az a tény is, hogy Kálmán második feleségét, Euphemiát, házasságtörésen érve, feltehetően 1114-ben, elkergeti.⁶³

⁶⁰ A császár mellé nem állt, de a pápaságtól is elhatárolta magát, ha az szükségesnek látszott; és a német politikai viszonylatban inkább volt császárellenes, mintsem pápabarát. Maga VII. Gergely is így látta, ezért intette 1079-ben a magyar királyt okosságára hivatkozva, hogy mindenkor „az igazság útját” kövesse. A pápa uralmi igényeinek László tehát 1079-ben sem vetette alá magát, s március 21-én a pápa magához a királyhoz fordult; hiányolta, hogy senkit követül nem küldött hozzá, sürgette őt, hogy ha még nem küldte volna el hírvivőit, többé azt ne hanyagolja el. A magyar király tehát kihasználta a maga expanziójára a német középkori birodalom XI. századi gyengülését, de a pápaság egyetemes uralmával szembeszállt. (SZÉKELY: VII. Gergely 284—285.)

⁶¹ HÓMAN: Magyar történet I. 342—345.; GYÖRFFY GYÖRGY: A „lovagszent” uralkodása (1077—1095). Történelmi Szemle 1977. 560.; MAKK FERENC: Megjegyzések Kálmán külpolitikájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXVII. Szeged 1980. 21—22.

⁶² A guastallai zsinatra: GEORGIUS FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis II. Budae 1829. 45. Az általunk mondottakra vö. KRISTÓ GYULA: A XI. századi hercegség 118—119.; MAKK FERENC: i. m. 23., 27.; Magyarország története I. (1984) 953., 1519.

⁶³ Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp. 1937. 429. Vö. PAULER: i. m. 223—224., 469. 415. jegyz.; WERTNER MÓR: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892. 222—225.; HODINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 95.; В. Т. Пашуто. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. 167., 334.; Magyarország története I. (1984) 958.

M. János

LES PROBLÈMES DE LA NAISSANCE DES DÉCRETS CONCILIAIRES DU PREMIER CONCILE NOMMÉ D'ESZTERGOM

L'auteur, bien qu'il réfute la conception de Gyula Pauler selon laquelle quatre décrets peuvent être liés au nom de Ladislav 1er, et le quatrième c'est les décrets conciliaires du premier concile nommé d'Esztergom. En même temps, il attire l'attention sur les contradictions vues par Pauler mais jusqu'ici non relevées entre les chapitres concernant l'adultère (concile de Szabolcs 20., le premier concile nommé d'Esztergom 55., et le deuxième concile d'Esztergom 5.) D'après huit manuscrits, il démontre que le premier concile nommé d'Esztergom aurait pu lieu à l'époque de Coloman, sous l'archevêché de Laurent entre 1104 et 1112—13.

Йанош М.

ПРОБЛЕМЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПОСТАНОВЛЕНИЙ ТАК НАЗЫВАЕМОГО ПЕРВОГО ЭСТЕРГОМСКОГО СОБОРА

Автор с одной стороны опровергает мнение Дьюлы Паулера, согласно которому с именем Ласло I. связаны четыре декрета, и четвертым из которых являются постановления эстергомского собора, а с другой — обращает внимание на замеченное Паулером противоречие между главами, излагающими супружескую измену. Автор статьи на основе восьми рукописей доказывает, что т.н. эстергомский собор мог возникнуть при Кальмане, при епископстве Лёринца (1104 и 1112—13).

A BEREGI EGYEZMÉNY MEGKÖTÉSÉNEK DIPLOMÁCIAI MOZZANATAI

Az 1233. augusztus 20-án megkötött beregi egyezményt — jelentőségét tekintve teljességgel indokoltan — elsősorban tartalmi szempontból vizsgálta a történeti kutatás, ebből következően azonban gyakran háttérbe szorultak, illetve nem mindig pontosan lettek rekonstruálva a megállapodás létrejöttével kapcsolatos tények. Az alábbi tanulmány a megegyezéssel összefüggő források számbavétele és az ezekből nyert adatok vizsgálata révén megkísérli a megegyezés körülményeinek pontosabb feltárását.

A beregi egyezmény megkötésekor már egy éve az országban tartózkodott a pápa legátusa, Pecorari Jakab (Jacobus de Pecoraria, Placentinus) bíboros, praenes-tői (palestrinai) püspök.¹ A pápa, IX. Gergely azzal a megbízatással küldte az országba, hogy vizsgálja ki azokat az egyházi panaszokat, amelyek miatt 1232. február 25-én Róbert esztergomi érsek interdiktumot mondott az országra, s kiközösítette a királynak az izmaeliták és zsidók hivatalviselését támogató két tanácsadóját.² Az egyházfő annak érdekében, hogy a legátus tárgyalásaihoz kedvező kiindulópontot teremtsen, utasította Róbert érseket az egyházi büntetések felfüggesztésére,³ majd egy hónappal később biztosította II. Andrást, hogy a Szentszék engedélye nélkül senki sem közösíthető ki.⁴ Ez utóbbi levélnek nagy jelentősége van, mert rávilágít arra, hogy a pápa a problémák átfogó rendezését kívánta. Nyilvánvalóan felismerte ugyanis, hogy az egyházi fenyték csak a szorult helyzetbe került király újabb ünnepélyes fogadalmainak kicsikarására lehet alkalmas, de nem biztosít megalapozott hátteret az ígéretek feltétlen beváltásához. Ez utóbbi csak a konkrét problémák gyakorlati megoldásával volt elérhető, amit legátusának kellett kieszközölnie. Az egyházi büntetés alkalmazására jogosító felhatalmazás hiánya természetesen megnehezítette Jakab bíboros helyzetét, hiszen a király a pápai biztosíték birtokában igyekezett a végsőig hátráltatni minden előmenetelt a tárgyalásokban, s a követ még csak nem is fenyegetőzhetett komolyabb szankcióval. Valószínű, hogy ez a körülmény döntően befolyásolta a legáció egész menetét. Pecorari Jakab tárgyalta a király képviselőivel, de újabb és újabb kifogásokkal ezek a megbeszélések mindig megszakadtak. Így a legátus zömmel olyan ügyekkel foglalkozott magyarországi működése első évében, amelyek az egyház belső viszonyait érintik, de a királyság és az egyház kapcsolatában nézeteltéréseket okozó problémákról ekkor egyáltalán nem történtek intézkedések. Az ezen időszakban kelt oklevelek tartalma tehát

¹ A bíboros életútjáról FERDINANDUS UGHELLI—NICOLAUS COLETI: *Italia sacra sive episcopi Italiae* I. Venetiis 1717.³ 207—208.

² AUGUSTINUS THEINER: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I. Romae 1859. (a továbbiakban: THEINER I.) 108.

³ 1232. július 22. Uo. 105.

⁴ 1232. augusztus 22. Uo. 106.

szinte teljesen elfedi a legáció alapvető célját: az egyházi sérelmek orvoslását. 1233 augusztusa folyamán azonban döntő változásnak vagyunk tanúi: Jakab bíboros nyílt, az egyház konkrét gazdasági érdekeit szolgáló követelésekkel lép fel, ami egy-szersmind azt is jelenti, hogy kilép a legáció korábbi, pusztán belső egyházi ügyekkel foglalkozó működési köréből, amelybe nagyrészt II. András kitérő manőverei szorí-tották.

A fordulat okát keresve három, 1233. augusztus 12-én kelt pápai levél van segít-ségünkre. Ezekből kettő a legátusnak, egy pedig II. Andrásnak szól. A Jakabhoz intézett egyik levélből⁵ megtudjuk, hogy a legátus jelentésben számolt be IX. Gergely-nek a magyarországi helyzetről, s káplánját, Rogeriust is Rómába küldte e célból. Noha a beszámoló pontos tartalmát nem ismerjük, a pápa válaszából mégis arra kell következtetnünk, hogy elsősorban a királlyal folytatandó tárgyalások kérdése állt középpontjukban. A jelentéstételt nyugtázó pápai irat ugyanis elmondja a továb-biakban, hogy a király a megbeszélések elől mindenféle hiábavaló ürügyekre hivat-kozva, rossz tanácsadókra hallgatva elzárkózik, a különböző határidőket pedig állandóan halogatja. A pápa értesülvén erről felhatalmazza levelében Pecorari Ja-kabot, hogy amennyiben András nem törekednék e fenti panaszok kijavítására és magatartása megváltoztatására, ismét exkommunikálja a király tanácsadóit, s mondja ki az interdiktumot az országra. A legátus ezzel megszerezte azt az eszközt, amellyel alkudozásai során hatékonyabban léphet fel II. Andrással és az ország vezető tiszt-ségviselőivel szemben. A pápai felhatalmazás döntő változást idézett elő az erővi-szonyokban. Mit sem ért már András kezében az egyházi fenyték közvetlen alkal-mazásának veszélyét elhárító, előző évi pápai biztosíték. Feltételezhető, hogy a kúriá-nál referáló Rogerius római küldetése nemcsak egyszerű helyzetjelentésre korláto-zódott, hanem az exkommunikációra és interdiktumra vonatkozó pápai felhatalma-zás megszerzésével is összefüggésben állt. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a legáció két szakaszának elkülönítéséhez a fő kritérium nem a követi működés céljainak, jel-legének különbözőségében, hanem a legátus helyzetének eltérő voltában keresendő. A bíboros valószínűleg ugyanolyan aktivitással és célratöréssel igyekezett eredményt elérni 1233 augusztusa előtt is a királyi képviselőkkel folytatott tárgyalásain, mint utóbb, csakhogy ehhez fegyverei akkor még nem voltak eléggé hatékonyak.

A további vizsgálódásnak elsősorban két kérdés megválaszolására kell kitérnie. Az első: módosultak-e időközben IX. Gergelynek a legátus működésével szemben támasztott elvárásai? A második: valóban szerepet játszott-e a pápai felhatalmazás a beregi egyezmény létrejöttében?

Noha az exkommunikáció és az interdiktum kimondásának lehetővé tételével úgy tűnik, hogy az első kérdésre igennel kellene válaszolnunk, a pápai álláspont alaposabb vizsgálata mégis megfontolásra int. Már a felhatalmazást tartalmazó, hivatkozott levél záró soraiból is kivehető, hogy Gergely pápa a komolyabb egyházi büntetés alkalmazását csak végső esetben tartja elfogadhatónak. A tilalmak újbóli érvénybe léptetését abban az esetben engedélyezi ugyanis követének, ha a kialakult helyzet megfontolt mérlegelése után nem lát más megoldást. Ugyanakkor arra is inti, hogy ne hirtelenkedve, hanem kellő komolysággal cselekedjék.⁶ Figyelmet ér-demel ebből a szempontból második, ugyane napon kiadott, Jakabnak szóló rövid levele is.⁷ Ebben Gergely — a hasonló esetekben gyakran felmerülő nehézségekre hivatkozva — immár expressis verbis meghagyja Jakabnak, hogy az exkommuni-

⁵ Uo. 115. (196. sz.)

⁶ Uo.

⁷ Uo. 116. (197. sz.)

kációt ne terjessze ki a királyra és fiaira. Mindez arra mutat, hogy az egyházfő továbbra is megegyezésre szeretne jutni a magyarországi problémák rendezésében, ugyanakkor azonban felismeri, hogy legátusa eddigi pozíciói ezt nemigen teszik lehetővé. Megadja ugyan az erősebb fegyver alkalmazásának lehetőségét, de azt is igyekszik egyben Jakab értésére adni, hogy ezekkel csak igen nagy megfontolással és körültekintéssel éljen. A pápa egyezkedő szándéka látható II. Andrásához intézett leveléből is.⁸ Ebben szemrehányóan felsorolja azokat a „szörnyű” visszaéléseket, amelyek miatt annak idején Róbert érsek az egyházi tilalom kihirdetésére kényszerült, s amelyeket András a legátus intő szavai hatására sem orvosolt még. Biztosítja a királyt, hogy személyét őszintén kedveli, ám minthogy a pápának egyenlően kell mérnie mindenki cselekedeteit, azt az ítéletet, amelyet a legátus a „rebellisekkel” szemben fog hozni, ő is kénytelen lesz jóváhagyni. A levél sorai inkább a megegyezésre rábeszélő szándékot, semmint a „bűnössel” szembeni engesztelhetetlen haragot tükrözik.

A fentiekben vázolt pápai hozzáállás könnyen érthetővé válik, ha a vizsgálódás köre szélesebb — a császárság és a pápaság diplomáciai viszonyát magába foglaló — keretekre is kiterjed. Pecorari Jakab első diplomáciai szereplésére 1232 első felében, az Észak-Itáliában kibontakozott lombard válság rendezésekor került sor.⁹ A II. Frigyes császár és a Lombard Szövetség között közvetítő Szentszék egyik megbízottjaként Jakab bíboros vezette a tárgyalásokat. A pápai diplomatak működésének eredményeként 1232. május 13—14-én a szemben álló felek olyan békét kötöttek,¹⁰ amelyben elismerték vitás ügyeik rendezésében a szentszéki döntőbírótság illetékességét. Gergely pápa ezt az eredményt a császárság felső-italiai hatalmi bázisának meggyengítésére igyekezett kihasználni, törekvése azonban szembeállította azokkal a mérsékelt irányzathoz tartozó bíborosokkal, akik békés, rendezett kapcsolatokat kívántak teremteni II. Frigyessele. Érezhető a kúrián belüli két eltérő álláspont hatása az 1233. június 5-én kihirdetett döntőbíróági ítéletben is.¹¹ Az ítéletlevél szabályozatlanul hagyja Felső-Itáliának a birodalomhoz fűződő államjogi viszonyát, tehát nem teljesíti be a császár elvárásait. Ugyanakkor elmarasztalja a lombardokat abban, hogy akadályozták Frigyes Ravennába összehívott birodalmi gyűlésének lebonyolítását, s ezért elégtétel adására szólítja fel őket. Nem érik el a lombardok azt a céljukat sem, hogy a pápa kötelezze a császárt szövetségük biztonságának garantálására. Az ítélet nem elégitette ki a szemben álló feleket, s a kihirdetését követő események tovább mélyítették a kúrián belüli ellentéteket is. Nem sokkal később ugyanis a pápa a Lombard Szövetség képviselői előtt kifejtette, hogy a béke nem vonatkozik a császárhű lombard városokra, azaz lehetséges, olyan háborút viselni e városok ellen, amely nem érinti a császár hatalmát.¹² IX. Gergelynek ez az állásfoglalása merőben ellentétes a döntőbíróági ítélet tartalmával, hiszen ott a lombardokat arra kötelezték, hogy a békét a császárhű városok, helyek és személyek — egyháziak és világiak — számára egyaránt sértetlenül őrizték meg, s tartózkodjanak minden velük szembeni gyűlölettől, rosszakarattól, jogtalanságtól és sértéstől.¹³

⁸ Uo. 114. (195. sz.)

⁹ A lombard válság eseményeit, valamint a bíborosi kollégiumon belüli viszonyokat részletesen elemzi FERDINAND FEHLING: Kaiser Friedrich II. und die römischen Cardinäle in den Jahren 1227 bis 1239. Berlin 1901. (a továbbiakban: FEHLING) Jakab lombardiai legációjáról 18—29.

¹⁰ Monumenta Germaniae Historica (a továbbiakban: MGH) Legum tom. II. Hannoverae 1837. 294—298.

¹¹ MGH Constitutiones et acta publica imperatorum et regum II. Hannoverae 1894. (a továbbiakban: MGH Constit. II.) 219. és MGH Legum tom. II. 299—300.

¹² 1233. június 12. MGH Constit. II. 221.

¹³ MGH Constit. II. 220.

IX. Gergely szándéka a császár erejének megosztása és hatástalanítása, nem pedig a hosszú távú megbékélés vele.

Hasonló eszközök jellemezték Frigyes törekvéseit is: ő a bíborosi ellenzék mozgósítása révén kívánja cselekvésképtelenné tenni az egyházfőt. A pápa megkerülésével a bíborosokhoz fordult, felpanaszolván, hogy a pápa a lombardok tömeges túlkapásaiért nem igyekezett őt kellő elégtételben részesíteni, döntése nincs tekintettel a személye és a birodalom iránti köteles tiszteletre, s önkényes intézkedésével nem szolgálhatja az egyház javát sem. Frigyes reménykedik abban, hogy a bíborosok tanácsával megegyezést lehet elérni.¹⁴ A császár megosztó politikája eredményesnek bizonyult. Amikor Gergely augusztusban Anagniba költözött, az addig ott tartózkodó ellenzéki bíborosok Rietibe vonultak.¹⁵ A pápa felismerte a helyzet tarthatatlanságát: 1233. augusztus 12-én ugyan dühödt méltatlankodással utasította vissza a császár rágalmaival, mégis kifejezte hajlandóságát, hogy a bírósági eljárást újból lefolytassák.¹⁶ Ezen körülmények pontosan megvilágítják az ugyancsak augusztus 12-én kelt, Magyarországgal kapcsolatos pápai levelek hátterét. Az egyházfő szempontjából igen csak megfontolandó lehetett a legerősebb fegyver alkalmazása Magyarországon éppen akkor, amikor pontosan az erőpolitika túlhajtása miatt kerültek veszélybe a császárral szemben elért diplomáciai eredmények, s amikor veszedelmes meghasonlás támadt az egyház legszűkebb vezetésében e politika miatt.

Vizsgáljuk meg a továbbiakban, hogy mennyiben hatott a pápai állásfoglalás a magyarországi eseményekre! A problémát azért nem lehet megkerülni, mert a pápai levelek kiadása és a beregi egyezmény megkötése között mindössze nyolc nap telik el, és erősen kétséges, hogy ez az idő elegendőnek bizonyult-e a pápai bullák megérkezéséhez. A beregi egyezményt tárgyaló szakirodalomban e kérdés kapcsán eltérő vélekedések olvashatók. Knauz Nándor a következőket írta: „E levelek valószínűleg csak a kiegyezés megtörténte után érkeztek meg, de a kiegyezés létrejöttére mégis okvetlenül hatottak, mert Endre kétségkívül tudta, hogy a pápai követ az ügyet Rómába fellebbezte, s így a pápai levelek tartalmát is előre gyaníthatta.”¹⁷ Ugyanígy ítélte meg az eseményeket — Knauz nyomán — Balics Lajos is.¹⁸ Hasonló eredményre jutott Fraknói Vilmos: „Ezek a pápai iratok, alighogy útnak indítottak, fölöslegessé váltak. Időközben a király azt az óhaját fejezte ki, hogy a legátus követeivel ő maga tárgyalhasson.”¹⁹ Pauler Gyula és Kristó Gyula említetlenül hagyva, hogy a leveleknek az egyezmény létrejötte előtti megérkezésére pusztán nyolc nap állt rendelkezésre, a megállapodás megkötésében a pápa állásfoglalásának is szerepet tulajdonítanak. Pauler szerint II. Andrásnak „végre mégis engednie, vagyis inkább ígérnie kellett, mert a pápa 1233 nyarán már türelmetlen kezdett lenni.”²⁰ Kristó Gyula ezt írja: „A már erősen türelmetlen és Endrével szemben a legsúlyosabb egyházi büntetések kiszabásától sem vonakodó pápa nyomására Endre nem tehetett mást, mint meg-

¹⁴ MGH Constit. II. 222—223.

¹⁵ FEHLING 41.

¹⁶ MGH Epistolae saeculi XIII. e regestris Pontificum Romanorum selectae I. Berolini 1883. 445—447.

¹⁷ KNAUZ NÁNDOR: II. Endre szabadságlevelei. Pest. 1869. (a továbbiakban: KNAUZ) 50. In: Akadémiai Értekezések a Történelmi Tudományok köréből I.

¹⁸ BALICS LAJOS: A római katolikus egyház története Magyarországon. II/1. Bp. 1888. 267.

¹⁹ FRAKNÓI VILMOS: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal I. Bp. 1901. 54—55.

²⁰ PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt II. Bp. 1899.* (a továbbiakban: PAULER II.) 119.

pecsételtette a megegyezés két eredeti példányát.”²¹ Hóman Bálint számolt a levelek eljuttatásának rendkívül rövid idejével, ennek ellenére úgy vélte, hogy a felek tartalmuk ismeretében tárgyaltak. A problémát a következőképpen kísérelte áthidalni: „A bíbornok azonban a hadi készülődésről értesülve, azonnal jelentést tett Rómába, s Gergely pápa 1233. augusztus 12-én gyorsfutárral küldött levélben intette a királyt bíboros követe tanácsainak megfogadására és a sérelmek sürgős orvoslására. Levélben erős szavakkal tört pálcát a kereszténységet és az egyházat sértő visszaélések felett, s egyidejűleg felhatalmazta Jakabot a legerősebb eszközök — a kiközösítés és egyházi tilalom — alkalmazására. A pápai levél és a bíbornok ultimátumszerű üzenete beregi táborában érte Andrást...”²² Hómannak a gyorsfutárokkal kapcsolatos bizonyíthatatlan és valószínűtlen állítása erősen megkérdőjelezhető. A pápának a fenyegetésekre vonatkozó levelei Jakabnak szóltak, először tehát neki kellett ezeket kézhez kapnia. Ő viszont nem a beregi erdőben tartózkodott. Megbízottjait nyilvánvalóan augusztus 20-a előtt küldte a hadait Halics felé vezető király után. Hóman feltevézése szerint nyolc nap állt a gyorsfutárok rendelkezésére, hogy a levelek eljussanak a címzetekhez. Csakhogy, ha Jakab két-három nappal előbb elküldte követeit, akkor már öt-hat nap alatt a legátushoz kellett érniük a futároknak, amennyiben a felek valóban ismerték a megállapodáskor IX. Gergely instrukcióit. A kései kutató a nyolc nap utólagos ismeretében igyekszik „meggyorsítani” a levelek útját, azonban korántsem bizonyos, hogy a futárok is így cselekedtek. Sokkal valószínűbb, hogy a pápai iratok már késve érkeztek meg, s így az eseményeket figyelmen kívül hagyásukkal kell rekonstruálnunk.

Ismert, hogy az egyezség megkötésére II. András halicsi felvonulása közben került sor. Ennek pedig igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk. Hóman úgy vélte, hogy maga a hadjárat is a király tárgyalásokat kerülő magatartásának a része: András inkább vállalta a felvonulást, mint a legátussal való egyezkedést.²³ Kétségtelen, hogy egy halicsi hadjárat — a magyar kézen levő fejedelmi trón permanens bizonytalansága miatt — bármikor találhatott ürügyet. A rendelkezésünkre álló források alapján²⁴ nem tudjuk biztosan megállapítani a hadjárat előkészítésének pontos okát. Egy dolog mindenesetre ettől függetlenül is bizonyos, mégpedig az, hogy a legátus nem nézte jó szemmel a hadi készülődést. Megbízottakat küldött a király után, mert még a hadviselés kezdete előtt megállapodásra akart jutni Andrással. Jakab bíboros mindenképpen kényszerhelyzetben érezhette magát, ha a pápa útmutatásainak bevárása nélkül is lépéseket kezdeményezett.

Voltaképpen különös, hogy a két megbízott, Bertalan veszprémi püspök és Cognoscens esztergomi kanonok útja eredménnyel járt, hiszen András mindaddig sikeresen el tudta hárítani az egyházzal kapcsolatos kellemetlen gondok rendezését. Alaptalannak látszik Fraknoi fentebb idézett feltevése, hogy ti. a király maga kívánta volna a tárgyalásokat a legátus követeivel. Miért éppen a hadi előkészületek közepette jutott volna eszébe az addig minden eszközzel halogatott és került megbeszélések lebonyolítása? Sokkal valószínűbb, hogy ekkor sikerült őt rákényszeríteni a tárgyalásokra, és ez elől nem talált már semmilyen kibúvót. A két legátusi megbízott eljárásában az a legfeltűnőbb, hogy nemcsak a megbeszéléseket tudták ráerőltetni az uralkodóra, hanem a bíboros általuk előterjesztett diktátumát is elfogadtatták vele. Bertalan és Cognoscens ezt egyetlen esetben érthették el csak: akkor, ha a királyt ultimátumszerűen az azonnali megegyezés és az egyházi fenyegetés kimondása közötti

²¹ Magyarország története tíz kötetben I/2. Bp. 1984. 1363.

²² HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: Magyar történet I. Bp. 1941. 511.

²³ Uo.

²⁴ HODINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 289—291.

választásra kényszerítették. Nem tudunk elképzelni semmilyen más, olyan erejű szankciót, amely — különösen a legátus jelenléte nélkül — rábírhatta II. Andrást a beregi egyezménybe foglalt súlyos, néhol teljesíthetetlen feltételek vállalására. Elképzelhető, hogy a király tudomást szerzett Rogerius római újáról, s így joggal vélte az ultimátum mögött a pápai akarat megnyilvánulását. Valójában azonban csak a szorult helyzetbe került legátus ügyes diplomáciai húzásáról lehet szó.

Az események ily módon feltételezett körülményei arra is magyarázatot adnak, hogy miért nem a bíboros jelent meg a király táborában. Amennyiben a király elutasította volna a diktátumot, kiközösítése vagy az ország interdiktum alá helyezése a legátus részéről — ha az végül nem találkozik a pápa akaratával — nehezen helyrehozható körülményeket teremtett volna, s feltétlenül elhamarkodott lépésnek bizonyul. Ezért nem is vállalkozhatott rá a bíboros. A hozzá képest kétségkívül kisebb súlyú püspök és kanonok pápai akarral alá nem támasztott fenyegetőzése viszont kisebb veszélyekkel járt a lehetséges következményeket tekintve. Még esetleges meghátrálásuk is sértetlenül hagyta volna Jakab bíboros tekintélyét és cselekvési szabadságát. Abban az esetben viszont, ha a király kész tárgyalni a megbízottakkal, s a megállapodás mellett dönt — amint az meg is történt —, a legátus teljes sikert ér el. A beregi erdőben előterjesztett tervezet biztosítékot nyújt Jakabnak, hogy a meg egyezés végső megerősítése az ő jelenlétében fog megtörténni. Ennek az augusztus 20-án vállalt kötelezettségének a király hamar eleget tett, minthogy a háborús készülődés abbamaradt. A felvonulás megszakítása egyébként Hóman feltételezését erősíti, nevezetesen, hogy András hadi előkészületei nélkülözték a nyomósabb indítékot. Maga az egyezmény ugyanis elvileg nyitva hagyja a hadjárat folytatását, s csak azt írja elő, hogy a király Oroszországból való visszatérése után huszonöt napon belül köteles fiaival együtt megjelenni a legátus színe előtt, és ott beregi esküjét megismételni s megerősíteni.²⁵ Az az 1233-as halicsi hadjárat félbemaradására vonatkozó, Pauler Gyulától eredő magyarázat, mely szerint osztrák—magyar határvillongások kényszerítették volna vissza Andrást,²⁶ nem teljesen megnyugtató. Elsősorban azért nem, mert nem abszolút biztos kronológiai adatok támasztják alá, hanem az összekapcsolandónak vélt események logikai sorrendbe illesztése. Erre mutat az is, hogy Pauler véleményét nem vették át a későbbi történészek, hanem többnyire megválaszolatlanul hagyták a visszavonulás okait. A nyugati határszáznál feltételezett 1233-as összetűzés azért is problematikus, mert nem tudjuk, hogy pontosan mikor és milyen erők között történt. Meglepő mindenesetre, hogy Pauler szerint is a magyarok törtek be Stíriába, és nem fordítva, ám az osztrákok visszaszorították őket. Ezután szenvedtek vereséget, immár magyar földön az üldöző osztrákok. Az nem valószínű, hogy egy komolyan fontolgatott s már megindult halicsi felvonulással egyidőben királyi utasításra törtek volna be a magyarok Stíriába; inkább kisebb, partikuláris vállalkozást kell feltételeznünk. Minthogy azonban az osztrákok végül felmorzsolódtak, végképp elfogadhatatlannak látszik, hogy ezért szakadt volna félbe András hadjárata. Az újabb — az előzővel esetleg összefüggésben levő —, ugyancsak magyar támadásra már Béla ifjabb király vezetésével került sor, de csak 1233. november 1. után.²⁷ Úgy véljük, hogy a királyi had felosztatását legkézenfekvőbbben a beregi egyezmény megkötésével, illetve az állítólagos halicsi vállalkozást kiváltó okok elhárulásával lehet indokolni.

²⁵ A beregi erdőben kötött megállapodás szövege: KNAUZ 52—63.

²⁶ PAULER II. 122—124.

²⁷ E háború okáról SZALAY LÁSZLÓ: Magyarország története II. Pest 1862.² 27.

²⁸ E körülményre *Karácsonyi Béla* hívta fel figyelmemet, melyért ezúton is köszönetet mondok.

Az eddig elmondottakat egy újabb szempont tekintetbevétele egészítheti ki. Az egyezmény létrejöttének napján, augusztus 20-án a királynak jelen kellett volna lennie a fehérvári törvénylátó napon.²⁸ Nem hagyható számitáson kívül a feltételezés, hogy András hadi készülődése s távozása az ország központi területeiről ezzel is összefüggésben állt. A király esetleges megjelenése Szent István napján Fehérváron, valószínűleg elkerülhetetlenné tette volna a legátussal folytatandó tárgyalásokat, vagy éppen a megegyezést. Semmit nem tudunk a nádor — akinek az Aranybullák értelmében a királyt helyettesítenie kellett Fehérváron — hollétéről, s a törvénylátó nap megtartásáról sem. Elképzelhető, hogy Jakab bíboros távolmaradása a beregi erdőtől szintén kapcsolatban van a fehérvári törvénynappal. Források hiányában e körülmény pontosabb felvázolása, szerepének felmérése azonban nem lehetséges, a beregi egyezmény és a fehérvári törvénylátó nap időbeli egybeesése alapján legfeljebb valamely összefüggés elképzelhető fennállását tudjuk jelezni.

Visszatérve az augusztus 20-a után történt eseményekre említést érdemel mindenekelőtt, hogy Bertalan püspök és Cognoscens kanonok a beregi erdőben elfogadtatták Bélával is a II. András ígérte feltételek megtartását és ezek teljesítését trónrajutása esetére is. Az erről kiállított augusztus 22-i oklevélből²⁹ értesülünk arról, hogy Béla mellett a pártjához tartozó főemberek is felesküdték erre. A hangsúly e lépésnél valószínűleg nemcsak a beregi egyezmény jóváhagyására esett, hanem a rendezés folyamatos érvényének biztosítására, a szerzett jogok és előnyök tartósítására is. A király megismételt esküjére Esztergomban került sor szeptember folyamán. Az eskütétel közelebbi időpontját nem ismerjük. Egyetlen szempont lehet itt segítségünkre. Tudjuk, hogy az egyes egyházaknak a beregi megállapodás alapján juttatott sójövodelmekről október 1-én adták ki az első okleveleket.³⁰ Semmi sem indokolja, hogy az eskütétel és a sóról intézkedő oklevelek kiállítása között hosszabb idő telt volna el. Sőt, minden amellet szól, hogy a legátus a király ígéreteinek mielőbbi realizálását szorgalmazhatta csak. Számára ugyanis nem a királyra kényszerített eskü, hanem az egyezménybe foglaltak megvalósulása volt az eredményesség mércéje. Eszerint valamikor szeptember utolsó napjaiban jelent meg András Pecorari Jakab színe előtt. Az újabb szakirodalom többnyire nem emlékezik meg erről az eseményről, hanem határozottan az augusztus 20-i egyezséget állítja a rendezés ismertetésének középpontjába. Ennek ellenére úgy véljük, hogy nem szabad pusztá formalitásként értékelnünk az esztergomi találkozást. Különösen azért nem, mert a beregi egyezmény végrehajtására, a sójövodelmekről rendelkező oklevelek kiadására csak ezt követően került sor. Jakab nem tekintette véglegesen elintézeteknek a problémákat a beregi erdőben történetekkel. Eljárásának szerves részét alkotta a jelenlétében megismételt eskü. Feltehetően azért kívánta ezt meg, mert a pápa állásfoglalásának ismeretében akarta csak lezárni az ügyeket. Ebből a nézőpontból a szeptember végi események a beregi megállapodás lezárását és perfektuálását jelentik. Jakab lépéseinek helyessége bebizonyosodott a pápai levelek (és talán Rogerius) megérkezésével. Működése eredményességének tudatában teljes határozottsággal kényszerítette a királyt a pápai beavatkozás jogosultságának elismerésére. Érdemes itt kitérni arra

²⁹ WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori Új Okmánytár I. Pest 1860. (a továbbiakban: ÁÚO) 306—307.

³⁰ Ekkor részesült sójövodelemben a pornói cisztercita konvent (ÁÚO VI. 517.), a szentgotthárdi monostor (SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Bp. 1923. 161—162. 505. sz.), a pannonthalmi apátság (A Pannonthalmi-Szent-Benedek-Rend története I. Bp. 1902. [a továbbiakban: PRT] 723.), a szentkeresztii apátság (ÁÚO I. 302.), a tihanyi apátság (PRT X. Bp. 1908. 519.) és a pilisi apátság (1236. február 8-i átiratban: THEINER I. 143.).

a többletre, amelyet a beregi egyezséghez képest az esztergomi esküről kiállított oklevél³¹ tartalmaz.

Kristó Gyula a Jakab működése révén fokozottan érvényesülő egyházi befolyás illusztrálásakor több ízben felhívta a figyelmet³² egy „a beregi egyezmény körüli időben íródott” királyi levélre, amelyben II. András „olyan végletes formában ismerte el a magyar uralkodó hűbéri függését a római Szentszéktől és a pápától, amilyen módon ezt egyetlen más magyar király sem tette”.³³ András e levele többek között a következőket tartalmazza: Szent István, a magyar nép első királya, „aki nem akart saját hatalmából a királyi trónra emelkedni ... nem akárkitől, hanem Jézus Krisztus helytartójától, Szent Péter utódjától kapta meg a főpapnak adott isteni sugallatra a királyi koronát ... A római pápa tekintélyével, aki őt népünk királyának és apostolának nevezte, osztotta fel tartományait püspökségekre... Miután Isten kegyelméből e szent király törvényes örököséként kaptuk az ország trónját, az említett Szent István nyomdokába óhajtván lépni az egyház iránti hódolatban, és figyelemmel lévén arra, hogy a mi időnkben is követtek el állítólag olyasmit, ami a keresztény hit kárára, s a szent egyház kiváltságai ellen való, ... mi és az ország ünnepélyes követek útján kértük tartományunkat követ által megsegíteni.”³⁴ András e sorai nem egy közönséges levélben olvashatók, hanem a királynak a legátus előtt megismételt esküjéről kiállított oklevél arengájában. Egyedülállóan súlyos, az egyházi beavatkozás jogosultságát igazoló tartalma jól tükrözi a legátus diplomáciai sikerét s a király vere-ségét. Egyetlen, a pápaság helyzetével kapcsolatos adalékot érdemes még a fentiekhez hozzáfűzni. A magyarországi eseményekkel egyidőben IX. Gergelynek sikerült letörnie a mérsékelt bíborosok ellenállását. Ehhez egy váratlan körülmény segítette hozzá. II. Frigyes császár anélkül, hogy tudomást szerzett volna a pápának a döntő-bírósi eljárás újbóli lefolytatását kilátásba helyező augusztus 12-i leveléről, augusztus 14-én elfogadta a kúriai bíróság június 5-i ítéletét. Erről tudósító okmányában kifejezésre juttatta, hogy a pápa és a bíborosok határozatainak mindenkor engedelmessé-
kedni fog.³⁵ A császár meghátrálása a leghatározottabb igazolását adta Gergely pápa addigi politikájának. Egy időre ellenzékét leszerelve szabadon juttathatta érvényre univerzális uralomra törő politikáját. Igen valószínűnek tűnik, hogy Gergely sikeréről s a császár behódolásáról szeptember végére Magyarországon is tudomást szereztek. E hírek pedig csak megerősíthették Pecorari Jakab határozottságát, ugyanakkor meghunyászkodásra inthették II. Andrást.

Az események fentebb vázolt menete a legátus működésének eredményességéről tanúskodik. Ez a kép azonban roppant csalóka, mert kizárólag a diplomáciai mozzanatok tekintetbevételén alapul. A tagadhatatlan ügyességgel ténykedő Pecorari Jakab diplomáciai úton olyan gazdasági és politikai pozíciók megszerzését biztosította az egyház (a pápai hatalom és a magyarországi klérus) számára, amelyek elfoglalásának semmilyen értelemben nem voltak meg az alapjai. András, mint korábban, most sem igyekezett beváltani ígéreteit. Jakab bíboros ugyan a részletekre is kiterjedő figyelem-mel fogalmazta meg diktátuma pontjait, ám András számára ez nem sokat jelentett. Már az egyezményben megállapított határidők is kedvező lehetőséget nyújtottak az

³¹ THEINER I. 116—119.

³² KRISTÓ GYULA: Az Aranybullák évszázada. Bp. 1976. 80.; KRISTÓ GYULA: Magyarország története 895—1301. Egyetemi jegyzet. Bp. 1984. 206—207.; valamint a 21. jegyzetben idézett munkájában, 1365. old.

³³ KRISTÓ GYULA: Az Aranybullák évszázada. Bp. 1976. 80.

³⁴ Árpád-kori és Anjou-kori levelek. [Szerk. MAKKA LÁSZLÓ—MEZEY LÁSZLÓ] Bp. 1960. 137—138.

³⁵ MGH Constit. II. 224—25.

uralkodónak a beregi pontok kijátszására. A legsúlyosabb anyagi terhet jelentő, az egyház visszamenőleges veszteségeiért vállalt tízezer márkás kárpótlás első részletét például csak 1234. szeptember 8-án kellett kifizetnie.³⁶ András joggal számolt azzal, hogy a legátus ekkor már nem lesz az országban, a magyarországi klérussal pedig könnyebben tud alkudozni. Az eredmények legfeljebb addig voltak biztosaknak tekinthetők, amíg a bíboros az országban tartózkodott. A legátus sikerei tehát inkább a felszínen jelentkező, a pillanatnyi körülmények jó kihasználásából született diplomáciai sikerek, semmint a tényleges gazdasági és társadalmi folyamatok tendenciáinak megfelelő, vagy azokat erőteljesen és tartósan befolyásolni képes eredmények.

³⁶ THEINER I. 118.

T. Almási

LES PHASES DIPLOMATIQUES DE LA CONCLUSION DE L'ACCORD DE BEREГ

Le diplomate du pape, le cardinal Jacques Pecorari envoyé en Hongrie en 1232 n'était pas autorisé avec sa mission de légat à l'application d'une punition ecclésiastique plus sévère. Cela a rendu difficile son activité, car André II (1205—1235) cherchait à éviter l'arrangement des problèmes survenus dans le rapport du royaume et de l'Eglise.

Le pape Grégoire IX (1227—1241) n'a donné la possibilité au cardinal que le 12 août 1233 de faire usage de la punition ecclésiastique si besoin est. Mais la conclusion de l'accord du 20 août s'est effectuée sans la connaissance du point de vue du pape, car le cardinal ne pouvait pas attendre l'arrivée des instructions pontificales à cause de la campagne du roi menée en Galicie. Il a fait partir deux clercs de bas rang après les armées du roi pour qu'ils obtiennent l'accord en menaçant le souverain d'excommunication et d'interdit. Le cardinal ne s'est pas chargé personnellement de l'action, car si le roi avait refusé les négociations, il aurait dû appliquer la punition ecclésiastique contre lui sans autorisation pontificale ou bien il aurait dû reculer en risquant son autorité. Mais dans le sac où André II est prêt à négocier avec les délégués du légat — ce qui fut fait —, le cardinal peut obtenir un succès complet.

L'étude, tout en examinant l'arrière-plan de l'activité du légat, s'étale sur l'esquisse des rapports de la papauté et de l'empire de l'époque.

Т. Алмаши

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ МОМЕНТЫ СОГЛАШЕНИЯ, ЗАКЛЮЧЕННОГО В ЛЕСУ «БЕРЕГ»

Папский легат Якаб Пекорари, присланный в 1232 г. в Венгрию, не был уполномочен назначать суровое церковное наказание. Это затрудняло его работу, так как Андраш II (1205—1235) старался уклониться от решения проблем, возникавших в отношениях королевства и церкви. Папа Григорий IX (1227—1241) только 12 августа 1233 г. разрешил кардиналу — в случае необходимости — прибегать к церковным наказаниям. Заключение указанного соглашения произошло без учёта точки зрения папы, так как кардинал из-за похода короля против Галича не мог медлить до получения папских полномочий. Посланные им за войсками короля два клира должны были добиться соглашения, пригрозив королю отлучением и интердиктом. Кардинал сам не принял участие в этой акции, потому что — если король в конце концов откажется от соглашения, он должен был бы наложить на него церковное наказание без папского разрешения или же, рискуя своим авторитетом, он должен был бы отступить перед королём. Однако в том случае, если Андраш II пойдёт на переговоры с уполномоченными легата — как это и произошло —, то кардинал добьётся полного успеха. Исследуя деятельность легата, работа останавливается и на отношениях между папством и императорством.

KRISTÓ GYULA

AZ 1332—1337. ÉVI PÁPAI TIZEDJEGYZÉK ÉS AZ ERDÉLYI ROMÁNSÁG LÉTSZÁMA

Arra vonatkozóan, hogy az 1332—1337. évi tizedjegyzék alapján meghatározható lenne az erdélyi románság akkori létszáma, Ștefan Pascu fogalmazott meg — tudományos munkálkodása során két ízben is, némileg eltérő eredményre jutva — eléggé kategorikus ítéletet. Ami az első változatot illeti, előbb a Stockholmban tartott XI. történész-kongresszus számára készült, a román történetírás eredményeit felvonultató kötetben tett közzé német nyelvű tanulmányt az erdélyi falvakról,¹ majd lényegében ezt ismételte meg az eredetileg román nyelven készült, de magyar fordításban is közreadott *Erdély története* című szintézisben. A vonatkozó szöveget ez utóbbiból idézzük: „Az 1332—1337. évből származó pápai tizedjegyzék lehetővé teszi az erdélyi katolikus és görög-keleti vallású lakosság... hozzávetőleges számarányának megállapítását. A tizedjegyzék adatai szerint Erdélyben a Temesközt, a Körös-vidéket és Mármarost is beleértve, mintegy 1100-ra tehető a katolikus plébániák száma, azaz 1100 településnek volt katolikus temploma, vagyis pápja és bizonyos számú (magyar, szász vagy székely) katolikus hívője. Egy-egy falu népességének számát 200-nak véve, ebben az 1100 faluban mintegy 200 000 ember élt. Erdélyben azonban a XIV. század közepe táján kb. 2600 település volt; ez azt jelenti, hogy kb. 1500 falu lakosságának görög-keletinek kellett lennie, s ennél fogva nem tartott fenn katolikus plébániát, tehát nem fizetett egyházi adót. Ugyancsak a fenti 200-as átlagot véve alapul, az 1500 falunál több faluban — ezeknek a lakossága kevés rutén és szerb kivételével román volt — mintegy 300 000 lakos élhetett. Ezek szerint tehát a XIV. század közepe táján a katolikus lakosság (magyarok, szászok és székelyek együttes) száma mintegy 40% lehetett, a görög-keleti (főként román, kevés számú szerb és rutén) lakosságé pedig mintegy 60%.”²

Némileg ettől eltérő eredményre jutott mintegy két évtizeddel később, eredetileg román nyelven, majd magyar fordításban közzétett munkájában Ștefan Pascu. Eszerint „a XIV. század derekán Erdélynek valami 900 000 főnyi lakossága lehetett, azaz minden négyzetkilométerre vagy 9 lakos jutott. Az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzékből megközelítőleg kiismerhető, mi volt az arány a pápai tized fizetésére kötelezett katolikus (magyar, székely és szász) lakosság és a tizedfizetés alól mentesült ortodox (román) lakosság között. A tizedjegyzék 950 parókiát jegyzett fel az egyházi tized fizetésére kötelezettek sorában, azaz ennyi faluban volt egyházközsége a katolikus lakosoknak, akik mellett ortodoxok is laktak. Csakhogy Erdélyben abban az

¹ ȘTEFAN PASCU: Die mittelalterliche Dorfsiedlungen in Siebenbürgen (bis 1400). Nouvelles études d'histoire. Publiées à l'occasion du XIe Congrès des Sciences Historiques, Stockholm, 1960. Bucarest 1960. 144—145.

² Erdély története I. Szerk. MIRON CONSTANTINESCU. Bukarest 1964. 161. (a vonatkozó rész ȘTEFAN PASCU munkája).

időben majdnem 3000 település ismeretes, ami azt jelenti, hogy vagy 2000 helységben nem volt katolikus parókia, azaz nem laktak vagy nagyon kevesen laktak magyarok, szászok és székelyek, úgyhogy itt nem létesülhetett külön egyházközség, következésképpen tehát a 2000 helységben csak ortodoxok, azaz románok vagy szinte csak románok laktak. Ez pedig azt jelenti, hogy Erdély lakosságának több mint 65%-a ortodoxokból állott, azaz románokból és igen csekély számú ruténból, és alig 35%-ot tett ki a katolikusok (magyarok, székelyek és szászok) száma együttesen.” Ez az „okfejtés” szerves részét képezi annak a felfogásnak, amelyet dákoromán kontinuitás-elméletként ismerünk, s amelyet e munkájában röviden úgy összegez Pascu: az „őshonos románok — a dákok és rómaiak együttéléséből eredő szintézis — minden időben fölényes többségben” voltak Erdélyben az oda a XI. század utolsó negyedétől kezdve behatoló magyarokkal és székelyekkel, valamint a XII. században betelepülő germán-szászokkal szemben.³

Mielőtt még rátérnénk Pascu állítása valóságtartalmának vizsgálatára, feltétlenül szót kell ejtenünk arról a tendenciáról, amelyet a két, különböző időben megfogalmazott — bár lényegében egyet mondani akaró, de kétféle adatokkal dolgozó — koncepció „fejlődésében” mutat. A korábban papírra vetett elképzelés szerint Erdélynek 500 ezernél alig több vagy éppen 500 ezer lakosa volt a XIV. század közepe táján, míg két évtized múltával ez a szám már 900 ezerre duzzadt. Pascu tollán húsz év alatt mintegy 400 ezerrel „nőtt”, azaz majdnem megkétszereződött Erdély népessége ugyanazon időszakban, a XIV. század derekán. A népességszám megállapítása szempontjából közbülső álláspontot képvisel Pascunak a román nyelven megjelent *România története* II. kötetében kifejtett azon álláspontja, hogy 1400-ig Erdélyben mintegy 3900 település létezett oklevelek által bizonyíthatóan (ebből 1112-t már a XIII. században említene az iratok, a XIV. században pedig 2780 új település bukkan fel), s mivel egy település átlagos lélekszámaként 200 fővel számolt, Erdély lakosságát a XIV. század végén 780 ezer főben, illetve minden körülményt (így a már korábban említett falvak pusztulását is) figyelembe véve 700 ezer főben, a népsűrűséget pedig 7 fő/km²-ben állapította meg.⁴

Nagyon nehéz annak meghatározása, hogy hányan laktak ekkor Erdélyben (amelyet tág értelemben használunk, s rajta azt a területet értjük, amely a trianoni béke értelmében Magyarországtól került Romániához, s amely a történeti Erdélyen kívül egyéb területeket is magában foglalt attól északra, északnyugatra, nyugatra és délnyugatra). Ha azonban abszolút számot egyelőre nem is közölhetünk, valamilyes reményünk lehet arra, hogy relative, legalább hozzávetőleges nagyságrend adásával érzékeltessük Erdély e korabeli népességének számát. A magyar történeti kutatás 2 millióra teszi Magyarország lakosságát a pápai tizedlajstrom korában (1332—1337 táján).⁵ Ha ez az adat helytálló, akkor az erdélyi népesség 900 ezres nagyságáról Pascu által az elmúlt években kifejtett álláspont erősen túlzó, hiszen önmagában véve valószínűtlen, hogy a történeti Magyarország azon részei, amelyek utóbb, 1918-at követően Romániához kerültek, a teljes középkori magyar államterület népességének közel a felét (45%-át) adták volna. Hogy Erdély a középkor végén mily mértékben részesedett egész Magyarország népességében, azt csak nagyon áttetelelesen és elsősorban a XV—XVI. század fordulója vonatkozásában tudjuk — nem kis hibaszázalékkal — meghatározni. A Hunyadiak kori Magyarországnak Csánki

³ ȘTEFAN PASCU: Mit jelent Erdély? Az erdélyi civilizáció a román civilizáció keretében. Bukarest 1984. 50.

⁴ Istoria Romîniei II. București 1962. 243—244. (a vonatkozó rész ȘTEFAN PASCU munkája).

⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerk. KOVÁCSICS JÓZSEF. Bp. 1963. 58.

Dezső által négy kötetben közreadott történeti földrajzában összesen 17 771 település szerepel.⁶ Az innen hiányzó erdélyi (Fehér megyei, székelyföldi, szászföldi, Belső-Szolnok, Doboka megyei, kövárvidéki és fogarasvidéki) települések, valamint más országrészekben fekvő helységek számát — különböző korból vett, illetve becsült adatok alapján — Szabó István 3217 településben jelölte meg, amelyből az erdélyiek 1169 helységgel részesednek. (Okfejtésünk szempontjából annak a körülménynek, hogy e 3217 település s benne az 1169 erdélyi település mindegyike létezett-e a Hunyadiak korában, nincs jelentősége.) A feltételezett össz-településszám tehát 1500 táján 20 988 volt. Ez mondatta Szabó Istvánnal azt, hogy „a XV. század utolsó és a XVI. század első évtizedéig Magyarország területén 20 000—21 000 település jött létre, éspedig királyi város, mezőváros, falu, illetően faluszerű telep együttvéve”. Mondandónkat nem befolyásolja, hogy a XV—XVI. század fordulóján ténylegesen mégsem ennyi, hanem csak 18—19 ezer településsel számolhatunk, ennyi volt a magyarországi településhálózat akkor „élő települése”-e.⁷

Annak megállapítása, hogy a 20 988 településből mennyi feküdt a középkorban (a tág értelemben vett) Erdély területén, többszörösen is nehézségbe ütközik. Egyfelől a középkor végi településszám az egyes középkori megyék területén volt helységek számának összeadása révén adódott, s a középkori megyék többnyire nem estek egybe a dualizmus kori megyékkel. Másfelől viszont bizonyos dualizmus kori megyéknek csak egy (kisebb vagy nagyobb) része jutott 1918-at követően Románia birtokába. Olyan megyékben, amelyek teljes egészükben Románia fennhatósága alá kerültek (ilyen a Csánki-kötetekben szereplő megyék közül Közép-Szolnok, Kraszna, lényegében Zaránd és Arad, továbbá Hunyad, Kolozs, Torda és Küküllő, illetve a Csánkinál hiányzó Fehér megye, Székelyföld, Szászföld, Belső-Szolnok, Doboka megye, Kövárvidéke és Fogarasvidéke), a „középkori” településszám 3500. Azon megyék (Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Bihar, Csanád, Temes, Krassó) területén, amelyeknek csak egy része lett Romániáé, a helységek száma a középkor végén összesen 2621. E megyék közül egyeseknek, pl. a nagy faluszámmal rendelkező Temesnek, továbbá Krassónak a területe túlnyomórészt Romániához került, viszont más megyéké — így a kis Ugocsáé vagy a sokkal nagyobb Biharé — korántsem ily mértékben. Szűrőpróbaszerű vizsgálatok arra mutatnak, hogy e 2621 település mintegy 70—75%-a jutott Románia birtokába. Ez mintegy 1960 falu. A tág értelemben vett Erdélyben a középkorban tehát 5460 helység volt, ami alig több, mint negyede (26%-a) a 20 988-nak. Ha feltételezzük, hogy a falvak az ország különböző pontjain — főleg már a XIV—XV. században — nagyságrendileg átlagukban nem különböztek lényegesen egymástól, ebből az következik, hogy az 1918 után Romániához került Kelet-Magyarország lélekszáma a középkor második felében az ország össznépszségének mintegy negyede volt. Ha ez az egész 2 millió, akkor ennek negyede 500 ezer, ám ha 900 ezernek tételezzük fel a negyedét, akkor az egész 3 millió 600 ezerre rúg, ami aligha reális szám.

Nyilvánvalóan eltérést mutat Pascu két különböző időpontban közreadott álláspontjában a templomok (illetve templomos helyek) száma. A korábbi szerint a katolikus templomok száma a tág értelemben vett Erdélyben 1100, a későbbi szerint viszont 950. Miközben tehát 20 év alatt Pascu tollán csaknem megduplázódott — mint láttuk, aligha helytálló módon — a XIV. század közepi erdélyi népességszám, addig a plébániák száma közel 14%-kal csökkent. Végső soron a szerző így tudta az 1960-as évek elején kifejtett álláspontjához képest, ahol még 40%-os arányt juttat-

⁶ CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában V. Bp. 1913. 972.

⁷ SZABÓ ISTVÁN: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp. 1966. 70.

tott a katolikus népességnek Erdélyben, az 1980-as évek első felében részarányukat 35% alá csökkenteni. Valójában hány plébániáról tesz említést az 1332—1337. évi tizedjegyzék a századokkal később Romániához került, akkor kelet-magyarországi területen? A kérdés megválaszolása megint nem könnyű, mivel a pápai tizedjegyzék nem kevés plébániája ismeretlen fekvésű, vagy akár kisebb sugarú körön belül nem lokalizálható pontosan, s ezekről igencsak nehéz eldönteni, hogy az utóbb meghúzott trianoni határ melyik oldalára estek. Alábbi számításaink éppen ezért nem tekinthetők abszolút érvényűeknek, bizonyos (1—2%-os) hibalehetőséggel számolni kell. A tág értelemben vett Erdély plébániáinak számát püspökségenként, ezeken belül pedig főesperességenként adjuk meg a következő oldalon.

A pápai tizedjegyzék tanúsága szerint a tág értelemben vett Erdélyben négy püspökség 25 (Máramarost is annak véve 26) főesperessége hajtott be egyházi adót. A plébániák száma a tizedjegyzékben 843.⁸ Valójában a területen ennél jóval több templom volt már 1332—1337-ben. Bizonyosra vehető, hogy a krásznai főesperességben nem csak egy plébánia volt (Szilágybagoson), viszont a többi nem foglalták lajstromba. A szolnoki főesperesség összeírása nem terjedt ki a későbbi Szolnok—Doboka megye nyugati és északi részére. A krásznai és szolnoki főesperességek hiányaival függ össze, hogy az erdélyi püspökség — amely pedig a Tiszától és Oltig összefüggő területet alkotott — két tömbben jelenik meg a tizedjegyzékben: északnyugaton az egymásba simuló szatmári és ugocsai főesperességet több tíz kilométeres üres (plébániákat fel nem tüntető) sáv választja el az erdélyi püspökség másik, nagyobb tömbjétől. Sőt voltaképpen a tizedjegyzék alapján igen gyér települtséget mutató hunyadi főesperesség is szinte harmadik, különálló, noha igen apró tömböt képez. A csanádi püspökség pápai tizedjegyzék alapján megrajzolható térképén a Duna—Tisza—Temes egybefolyása körüli terület, valamint a krassói főesperesség Karas és Berzava folyók közti vidéke tátong üresen. A bihari püspökség főesperességeinek térképén mutatkozó hiányok azonban bizonyosan nem a lejegyzés hézagaira vezethetők vissza, hanem települési okokkal magyarázhatók, itt ugyanis az Igyfán erdő, az Erdőhát és a Havasok (a Bihari Középhegység) mutat a plébániák szempontjából űrt. Ha csak néhány tízzel gyarapítjuk — főleg a krásznai és szolnoki főesperességek nyilvánvalóan nem települési, hanem regisztrálási okokra visszamenő hézagai miatt — a négy püspökség Erdély területén 1332—1337-ben létezett plébániáinak számát, 900-hoz közeli vagy azt elérő értéket kapunk.

A tág értelemben vett Erdély területén azonban még két további egyházmegye-nek voltak plébániái. A Barcaság (Brassóvidéke) a milkói (kun) püspökséghez tartozott, erre a pápai tizedjegyzék nem terjedt ki.⁹ Noha a plébániák száma itt sem lehetett — főleg a terület csekély volta miatt — kevés, nagyobb terület hiányát az esztergomi érsekség fennhatósága alá tartozó dél-erdélyi szász plébániák¹⁰ felsorolásának elmaradása jelenti. Bizonyosra vehető, hogy a nyilvánvaló hiányokkal együtt a Pascu által említett 950-et nemcsak elérte, de némileg talán meg is haladta a tág értelemben vett Erdély plébániáinak a száma 1332—1337-ben.

Bármennyi legyen is Erdély lélekszáma a XIV. század közepén, akárhány plébániát is említsen az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzék, maga e forrás nem alkalmas olyan jellegű, etnikai és demográfiai következtetés levonására, amilyenre Pascu fel-

⁸ Pápai tized-szedők számadásai 1281—1375. Vatikáni magyar okirattár. Első sorozat 1. Bp. 1887. passim.

⁹ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A—Cs. Bp. 1963. 825.

¹⁰ MAKSAY FERENC: A szászok megtelepülése. In: Erdély és népei. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp. 1941. 96—97.

Erdélyi püspökség

1. Fehérvári főesperesség (benne a szászvárosi, szászsebesi és springi dékánátussal, valamint a szépsi kerület papjaival)	138
2. Hunyadi főesperesség	9
3. Kézdi főesperesség	20
4. Küküllői főesperesség	42
5. Telegdi főesperesség (benne a csiki papokkal)	60
6. Tordai főesperesség	38
7. Kolozsi főesperesség	34
8. Ózdi főesperesség (benne a szászrégeni dékánátussal)	54
9. Dobokai főesperesség (benne a besztercei dékánátussal)	61
10. Szolnoki főesperesség	24
11. Szatmári főesperesség	18
12. Ugocsai főesperesség	6
13. Krasznai főesperesség	1
Összesen:	505

Csanádi püspökség

1. Aradi főesperesség	40
2. Torontáli főesperesség	2
3. Temesi főesperesség (benne a temesközi, illetve a Temes—Berzava közti főesperességgel)	80
4. Krassói főesperesség	12
5. Maroson túli főesperesség	4
6. Csanádi főesperesség	16
7. Sebesi főesperesség	10
Összesen:	164

Bihari püspökség

1. Bihari főesperesség	48
2. Homorogi főesperesség	42
3. Kölcséri főesperesség	38
4. Kalotai főesperesség	18
Összesen:	146

Egri püspökség

1. Pankotai főesperesség	26
2. Máramarosiak	2
Összesen:	28

használta. Ide vonatkozó megállapításának gyengéi az alábbiakban foglalhatók össze. Először: metodikai hiba kijelenteni, hogy csak azokban a helységekben éltek magyarok — megjegyzése szerint ott is a jelentős számban jelenlévő románokkal együtt¹¹ —, ahol latin rítus szerint működő templom állott. Ez a beállítás hallgatólagosan azt tételezi fel, hogy a középkori Magyarország más területein, ahol nem éltek ortodox románok, minden egyes magyarlakta faluban templom állott. Pascu tehát nem végzett gondos szemlét a tekintetben, hogy e téren mi a helyzet Erdélyen kívül, azaz a középkori magyar államterület más, román lakosság ottlétének gyanúját fel nem keltő vidékein. Ha ezt a tájékozódást elvégezte volna — amit az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának eddig megjelent I. kötete módfelett megkönnyített volna —, akkor a következő eredményre juthatott volna:

Megye	Ismert helységek száma az 1330-as évekig	Adózó plébá- niák száma	Adózó plébániák aránya az ismert helységek számá- hoz képest
Abaújvár	250	125	50%
Arad	90	44	49%
Árva	9	1	11%
Bács	127	58	46%
Baranya	510	200	39%
Bars	170	50	29%
Békés	45	16	36%
Bihar	410	188	46%
Borsod	230	92	40%
Csanád	144	37	26%
Összesen:	1985	811	41%

Csak későbbi vizsgálatok döntik el, hogy e 10 középkori megye adatainak¹² átlaga mennyiben felel meg az országos átlagnak. (Mindenesetre ha a tág értelemben vett Erdélyben ezer plébániát tételezünk fel, s ez a teljes erdélyi településszám 41%-át jelentené, akkor az 1330-as években mintegy 2440 településsel kellene számolni ott. Falvanként 200 főt feltételezve,¹³ Erdély népessége ekkor közel 500 ezerre lenne tehető. Ehhez kell hozzáadni az erdélyi románság ismeretlen — de már talán ekkor sem elhanyagolható nagyságrendű — létszámát. Erdély így adódó mintegy 500 ezres népessége — összhangban fentebbi megállapításunkkal — negyede az országos lélekszámnak.) Hogy területenként jelentős eltérések mutatkoznak az egyes régiók

¹¹ A 2. jegyzetben i. m. 249. 29. jegyzet.

¹² GYÖRFFY GYÖRGY: az 5. jegyzetben i. m. 57.

¹³ Hogy a XIV. században mekkora az átlagos magyarországi falu lélekszáma, bizonytalan. PASCU rendre 200 fővel számol, GYÖRFFY (az 5. jegyzetben i. m. 57.) 100-zal, SZABÓ ISTVÁN (a 7. jegyzetben i. m. 79.) korábbi idősakra (de alkalmasint a későbbi középkorra) nézve is 150–200-zal. L. még Magyarország története tíz kötetben. Előzmények és magyar történet 1242-ig II. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Szerk. BARTHA ANTAL. Bp. 1984. 1109–1110. (a vonatkozó rész KRISTÓ GYULA munkája).

között, azt a táblázatba foglalt Árva megye és a táblázatban nem közölt Székelyföld (190 településből 173-ban állt templom) adatainak¹⁴ egybevetése mutatja. Míg Árvában a fejlődés az 1330-as években ott tartott, hogy tíz falunak volt egy temploma, addig a Székelyföldön meg éppen minden tíz település közül csak egyben hiányzott a templom. Bármiként is alakuljon az ehhez hasonló végletek középarányosát jelentő országos átlag, a táblázat adatai (amelyek a középkori Magyarország különböző területeire vonatkoznak) jól mutatják: nem erdélyi sajátosság, hanem országos jelenség, hogy a településeknek csak egy részében állt templom, s a plébánia hiánya nem elsősorban az ortodox vallás jelenlétével kapcsolatos. Szellemesen jegyezte meg Pascu eljárásával kapcsolatban Györffy György: „Ilyen módszerrel Lengyelország falvainak 60%-áról is azt lehetne állítani, hogy görögkeletiek laktak benne!”¹⁵ De ugyanezt lehetne mondani a román lakosságot egyáltalán nem tartalmazó Bács megye falvainak 54, Baranya megye falvainak 61, Békés megye falvainak 64, vagy a román településterülettől igen messze eső Bars megye falvainak 71%-áról.

Másodszor: Pascu nem figyelt fel arra, hogy a latin rítus szerinti templomokkal való ellátottság, illetve el nem látottság alapvetően és eredendően nem vallási (etnikai) hovatartozás kérdése a Kárpát-medencében, hanem mélyen a feudális magyar állam történetébe vágó kérdés. Mint ismeretes, Szent István király még az 1030-as években is csak azt tűzhette ki II. törvénykönyvében programként, hogy minden tíz falu építsen egy templomot.¹⁶ Pascu elmélete szerint a XI. század első felében a Kárpát-medencei ortodox népesség aránya az össznépességen belül bizonyára 90% fölött mozgott volna. A feudális állam pozícióinak megerősödésével, az egyházszervezet fokozatos kiépülésével együtt növekedett a templomos helyek száma. Ha ezt Pascu elméletének sajátos optikáján keresztül értékelnénk, akkor ez a templomépítési folyamat a görögkeleti népesség fokozatos (legalábbis a latin rítus szerinti vallás templomai növekedésével fordítottan arányos) csökkenését kellett volna, hogy eredményezze. Végére is a templomok állandó építése még az újkorban sem biztosított minden, katolikusok lakta falunak szükségszerűen templomot. A templomtalan falvak lakóinak hitéletét a plébániával rendelkező szomszédos vagy közeli település papja gondozta. Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékben plébániával nem rendelkező települések katolikus lakói a hozzájuk közel eső plébániás település papjának fizették az adót. Márcsak ezért sem szabad minden templom nélküli települést ortodox hitű lakosokkal benépesíteni. Különben is — erre maga Pascu utal — számolni kell vegyes etnikumú falvak sokaságával.¹⁷ Sajátságos példát nyújt erre az erdélyi püspökség kolozsi főesperességében levő egyik templomos falu. A pápai tizedjegyzékben *Olafanes*, *Olaufernes*, *Olahfenes*, *Olafenes* alakokban fordul elő,¹⁸ a későbbi Oláhfenesnek (a mai romániai Vlahának) felel meg. Ebben a faluban már bizonyára a XIV. század 30-as éveiben laktak románok, mivel az etnikumukra utaló megkülönböztető elem (Oláh-) a település nevében is felbukkan. Ugyanakkor latin rítusú papja és temploma volt, vagyis katolikus népességgel is rendelkezett. Nemcsak a

¹⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: az 5. jegyzetben i. m. 57.

¹⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. BALÁZS ÉVA—FÜGEDI ERIK—MAKSAY FERENC. Bp. 1984. 157. 97. jegyzet. Német nyelven: Zur Frage der demographischen Wertung der päpstlichen Zehnten. Etudes historiques hongroises 1980. Publiées à l'occasion du XVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois I. Bp. 1980. 82. 97. jegyzet.

¹⁶ ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Bp. 1904. 153.

¹⁷ A 2. jegyzetben i. m. 249. 29. jegyzet.

¹⁸ A 8. jegyzetben i. m. 94., 103., 119., 139.

templomos falvakban éltek románok, hanem a név alapján biztos románoknak minősíthető településeken is éltek katolikusok (zömükben nyilván magyarok).

Harmadszor: Pascu fenti, az erdélyi román népesség abszolút és relatív lélekszámát célzó vizsgálatait során a fentiekben túl azért is kellő körültekintés nélkül járt el, mert figyelmen kívül hagyta, hogy a román népesség számának meghatározására a XIV. századi Erdélyben már történt egy, tudományos alapon álló magyar kísérlet. Magát a vizsgálatot, azt a körülményt, hogy magyar kutatók az 1940-es évek elején számba vették az 1400-ig terjedő időben Magyarországon fellelhető minden, román lakosságra vonatkozó (nyelvi, település-) nyomot, említi ugyan Pascu,¹⁹ ám e vizsgálódás etnikai vonatkozású eredményeit hallgatással mellőzi. Mi az alábbiakban táblázatos formában adjuk közre e munka²⁰ alapján az etnikai minősítésre vonatkozó, magyar kutatók által végzett vizsgálatok eredményeit (megjegyezve azt, hogy az itt szereplő megyék nem középkori, hanem dualizmus kori megyék):

Megye	Települések		
	román népességgel	részben román népességgel	román népesség nélkül
Alsó-Fehér	9 (6,2%)	3 (2,1%)	133 (91,7%)
Arad	4 (4,6%)	2 (2,3%)	82 (93,1%)
Brassó	—	1 (5,5%)	17 (94,5%)
Fogarás	5 (33,3%)	—	10 (66,7%)
Hunyad	32 (31,0%)	10 (9,7%)	61 (59,3%)
Kolozs	5 (2,5%)	9 (4,5%)	184 (93,0%)
Krassó—Szörény	77 (49,7%)	21 (13,5%)	57 (36,8%)
Máramaros	39 (57,3%)	26 (38,2%)	3 (4,5%)
Szeben	5 (9,1%)	2 (3,6%)	48 (87,3%)
Szilágy	29 (16,9%)	—	143 (83,1%)
Szolnok—Doboka	10 (5,6%)	1 (0,6%)	167 (93,8%)
Torda—Aranyos	2 (2,0%)	1 (1,0%)	95 (97,0%)
Ugocsa	6 (9,4%)	—	58 (90,6%)
Összesen:	223 (16,4%)	76 (5,6%)	1058 (78,0%)

A táblázatban szereplő adatok önmagukért beszélnek, ékesen bizonyítják, hogy az 1400-ig terjedt anyaggyűjtés eredményeképpen összeálló adatsorok nem igazolják Pascu feltevését, miszerint a tág értelemben vett Erdély népességének legalább 65%-át románok alkották volna a XIV. század közepén. Az adatgyűjtés korrektségéhez nem férhet kétség: a település etnikai minősítésének megállapítása érdekében egyaránt tekintetbe vett helynévben tükröződő, vagy pedig a település lakói etnikai hova-

¹⁹ A 2. jegyzetben i. m. 249. 26. jegyzet.

²⁰ Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Curante EMERICO LUKINICH et adiuvante LADISLAO GÁLDI ediderunt ANTONIUS FEKETE NAGY et LADISLAUS MAKKAJ. Etudes sur l'Europe Centre-Orientale — Ostmitteleuropäische Bibliothek 29. Budapestini 1941. passim.

tartozására vonatkozó információt. Csak helyeselhető és módszertanilag a legkevésbé sem kifogásolható, hogy Magyarországon nem a *villa Hungarica* 'magyar falu' típusú adatokat keresték, mivel ott, ahol ez az etnikum képezi a többséget, ilyen megkülönböztető minősítést a középkori oklevelek írói általában nem alkalmaztak. Szükségszerű volt, hogy a *villa Olachalis* 'román falu' típusú, a magyartól eltérő, megkülönböztető *etnikum-jelölőt* keressék, s hogy jó úton indultak el és jártak, azt az oklevelekben gyakran feltűnő *ville Olachales* települések, *populi, iobagiones Olachales* népcsoportok, valamint *Olachus* megkülönböztető nevet viselő személyek igazolják. Természetesen abszolút bizonyossággal nem zárható ki, hogy néhány további településen élhettek még románok (jobbára magyarok és szászok mellett), ám adatszerűen ez nem dokumentálható, s az összképet aligha módosíthatja. Annál kevésbé, mivel két vonatkozásban a táblázatban foglalt adatok a románság erdélyi pozícióiról bizonyos értelemben a valóságosnál is kedvezőbb képet formálnak. Egyfelől a listában szereplő megyék — talán Bihar és Temes kivételével — magukban foglalják azokat a megyéket, amelyekben a XIV. század végéig a románság számottevő nagyságrendben képviseltette magát. Ezzel szemben azok a megyék, ahol a románok jelenléte elhanyagolható (mint pl. a Székelyföld megyéi: Udvarhely, Maros—Torda, Háromszék és Csík), hiányoznak a táblázatból. Ezeket is figyelembe véve a román népességgel rendelkező települések aránya a tág értelemben vett Erdélyben a XIV. században bizonyonnyal a táblázat eredményeül adódó 16,4% alatt maradt. (Az az adat, amely szerint a települések 5,6%-ában éltek más etnikumok mellett románok, legfeljebb 2,8%-kal növelheti meg a román népesség erdélyi arányszámát, s optimális esetben 19,2%-ra viheti azt fel. Kérdés azonban, hogy a 16,4%-ot kitevő, román lakosságúnak minősített falvakban tisztán románok laktak-e, avagy csekély számban nem-román népek is.) Másfelől a táblázat adatai 1400-ig terjedő gyűjtés eredményeként álltak össze. A románokra vonatkozó adatok túlnyomó része éppen a pápai tizedjegyzék utáni évtizedekből való. Ezt önmagában az a körülmény jól mutatja, hogy míg a magyarországi románok okmánytárában 1222—1331 között összesen 42 iratban vannak románokra utaló nyomok, addig az 1333—1400 közti időben 439-ben. Ez megfelel annak a ténynek, hogy a románok fokozatosan hatoltak be a Kárpát-medencébe, s immigrációjuknak igen jelentős vonulata csak a XIV. század második felében (valamint a korszakunkon túl eső XV. században) következett be.²¹ Tehát nem csupán egész Erdélyre nem fogadható el a román települések számarányául a 16,4% (illetve a 19,2%), vagyis ez az arány *csak* a táblázatban foglalt megyék átlagát jelenti, hanem a fent elmondottakból az is adódik, hogy a területi megszorítással érvényes 16,4% (19,2%) az 1400. év tájára igaz. A pápai tizedjegyzék készültének idejében, 1332—1337-ben még a 16,4%-hoz képest is minőségi nagyságrenddel kevesebb román településsel és román lakossal számolhatunk a tág értelemben vett Erdély területén.²² Szó nem lehet tehát arról, hogy az össznépesség több mint 65%-át románok alkották volna ekkor Kelet-Magyarországon.

Végezetül meg kell említenünk: nem szolgál más tanúsággal a településnevek eredetének vizsgálata sem.²³ 1350-ig a tág értelemben vett Erdély területén összesen

²¹ FEKETE NAGY ANTAL: A románság megtelepülése a középkorban. In: a 10. jegyzetben i. m. 109—117.

²² Fejtegetéseinkkel egybevág, hogy MAKSAY FERENC (a 10. jegyzetben i. m. 101.) a középkor végén, a XV—XVI. század fordulóján 260 ezer magyarral (az össznépesség 60,4%-a), 100 ezer románal (23,3%) és 70 ezer szásszal (16,3%) számol a *történeti* (tehát nem a tág értelemben vett) Erdély területén.

²³ KNIEZSA ISTVÁN: Keletmagyarország helynevei. In: Magyarok és románok I. Szerk. DEÉR JÓZSEF—GÁLDI LÁSZLÓ. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943. Bp. 157—158.

1331 olyan helység neve bukkan fel a forrásokban, amelyek ma is fennállnak, tehát van román nevük. Eme 1331 településnévből magyar az eredete 1069-nek, román pedig 39-nek. (A többi helynév szláv vagy német eredetű.) Ez azt jelenti, hogy a XIV. század közepéig a ma létező, de már addig kútfőben előfordult települések nevének 80,3%-a magyar, míg mindössze 2,9%-a román eredetű. De a román eredetű nevek közül csak egyetlenegy van, amely immár a forrásban is román néven szerepel: Kaprevár ~ Căprioara. Hogy a románság fokozatosan vándorolt be Erdély területére, az a helynévadás alapján is világosan látszik:

Időtartam	Ma is fennálló helységek száma	Ebből román eredetű	Ebből magyar eredetű
1300-ig említett helységek száma	511	3 (0,6%)	428 (83,8%)
1301—1350 között említett helységek száma	820	36 (4,4%)	641 (78,2%)
1351—1400 között említett helységek száma	426	37 (8,7%)	286 (67,1%)
Összes, 1400-ig említett helység	1757	76 (4,3%)	1355 (77,1%)

Ștefan Pascu írásainak súlyos módszertani fogyatékosága, egyoldalú tájékoztatása, tárgyi tévedéssorozata nemhogy bizonyítékát jelentené a dákoromán kontinuitás-elméletnek (amely célzattal pedig ezek a munkák megszülettek), hanem hatások ellenérveket szolgáltatnak e teória minden ellenfele számára, akik éppen Pascu dolgozatainak tanúságai alapján megerősítve láthatják saját felfogásuk igazát: a románság nem őslakos, hanem bevándorló népesség Erdélyben.

Gy. Kristó

LE REGISTRE DE LA DÎME ECCLÉSIASTIQUE DE 1332—1337 ET L'EFFECTIF DES ROUMAINS EN TRANSYLVANIE

Dans son étude, l'auteur fait la critique des explications publiées par l'historien roumain Ștefan Pascu qui affirme que le registre de la dîme ecclésiastique de 1332—1337 se prête à préciser le nombre des habitants roumains en Transylvanie. Selon la conception de Pascu, dans les agglomérations non mentionnées dans le registre de la dîme (donc n'ayant pas d'église d'après le rite latin) vivaient des Roumains et ils constituaient environ les deux tiers de la population de la Transylvanie dans les années 1330 (c'est-à-dire de la population de la Hongrie de l'Est passée à la Roumanie après 1918). L'auteur démontre: l'absence de l'église dans une partie des villages n'est pas une spécificité transylvanienne. Selon les données disponibles, dans 41 % des villages il y avait des églises dans les années 1330, et dans les autres (dans 59 % des villages) la cause du manque d'église n'est pas en premier lieu la présence de la population orthodoxe (Roumains), mais la circonstance historique: la construction des églises de Hongrie est le résultat d'un cours de plusieurs siècles, elle partait de zéro et s'élevait vers 100 %, mais elle ne l'a jamais atteint.

Dans son analyse, Pascu n'a pas confronté les choses de la Transylvanie avec la situation trouvée dans d'autres régions de la Hongrie du moyen âge et n'a pas pris en considération les résultats des recherches hongroises antérieures concernant ce sujet.

A propos de la critique de Pascu, l'auteur essaye de déterminer le nombre de paroisses en Transylvanie vers 1332—1337 (il y en avait environ mille), le nombre des villages de Transylvanie (à peu près 2500), enfin la population de la Transylvanie (elle peut être évaluée à 500 mille environ).

Д. Кришто

СПИСОК ПАПСКОЙ ДЕСЯТИНЫ 1332—1337 ГГ. И ЧИСЛЕННОСТЬ РУМЫНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ТРАНСИЛЬВАНИИ

В своей работе автор критикует опубликованные румынским историком Шт. Паску рассуждения, по которым список папской десятины 1332—1337 гг. является достоверным источником для определения численности румынского населения в Трансильвании. Согласно мнению Паску в неупомянутых в списке поселениях (т.е. поселениях не имевших церквей латинского обряда) жили румыны, и они составляли в 1330-ые годы две трети населения Трансильвании (т.е. Восточной Венгрии, отошедшей после 1918 г. к Румынии). Автор наглядно показывает, что трансильванской особенностью не является то, что только в определённой части деревень есть церкви. По имеющимся данным в 41 проценте деревень были церкви, а в остальных деревнях (они составляют 59 %) причиной отсутствия церквей является не наличие православного населения (румынов), а то историческое обстоятельство, что строительство церквей в Венгрии является результатом многовекового процесса, который начался от ноля и старался приблизиться к 100 процентам, однако он этого никогда и нигде не достиг. В своем исследовании Паску не сравнивает обстоятельства в Трансильвании с условиями других земель средневековой Венгрии, и не учитывает результатов существующих уже венгерских исследований. В связи с критикой мнения Паску автор делает попытку определить число приходов в Трансильвании (их было около тысячи), число деревень (их могло быть около 2500) и наконец численность населения Трансильвании (она составляла приблизительно 500 тысяч душ).

TARTALOM

<i>Tóth Sándor: A magyar fejedelmi méltóság öröklődése</i>	3
<i>Szegfű László: Kortörténeti problémák Gellért püspök Deliberációjában és legendáiban</i>	11
<i>Jánosi Monika: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái</i>	23
<i>Almási Tibor: A beregi egyezmény megkötésének diplomáciai mozzanatai</i>	31
<i>Kristó Gyula: Az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzék és az erdélyi románság létszáma</i>	41

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
86-3970 — Szegedi Nyomda. Felelős vezető SURÁNYI TIBOR igazgató
A kézirat nyomdába érkezett 1985-ben, megjelent 1986-ban
425 példányban 3,5 A/5 iv terjedelemben
Készült monószedéssel, íves magasnyomással
az MSZ 5601—59 és az MSZ 5603—55
szabványok szerint